

DİYARBAKIR SURLARI VE KENT TARİHİ

Canan PARLA

Alındı: 03.01.2005

Anahtar Sözcükler: Kent Tarihi; Kent Surları; Amida; Kitabeler; Kent Kapıları; İç Kale; Burçlar; Sur Duvarları.

1. Kentin sur duvarları ve burçları üzerinde yer alan kitabelerin transkripsiyon ve çevirileri 1990 yılında hocam Prof. Dr. Aynur Durukan tarafından yapılmış, o tarihte devlet lisan okulu öğretim üyesi olan Hüseyin Akıncı tarafından kontrol edilmiştir. Daha önce yayınlara geçmiş bulunan kitabe metinleri ile karşılaştırılarak yeniden derlenen söz konusu kitabeler, transkripsiyon ve çeviri olarak (Parla, 1990, 165-249)'da yer almıştır. Hocam Prof. Dr. Aynur Durukan ve Hüseyin Akıncı'ya burada bir kez daha teşekkür ederim.

2. Nasır-ı Hüsrev (1985, 13), kentin dört ana kapısından kuzeydeki Ermeni, batıdaki Rum, güneydeki Tell, doğudaki Su Kapısı olarak adlandırıldığını söylemektedir. Evliya Çelebi'de (1314, 30), kapılardan kuzeydeki Dağ, batıdaki Rum, güneydeki Mardin, doğudaki Yeni Kapı isimleriyle geçer. Gabriel'de ise (1940, 1-29), kapıların isimleri ayrıntılı olarak belirtilmekte, farklı olarak kuzeydeki Dağ Kapı, Harput Kapısı olarak adlandırılmaktadır.

Tarihi dokusunu en iyi koruyan kentlerden biri olan Diyarbakır'ın, sur ve yapılarını inceleyen çalışmalar giderek çoğalmış olmakla birlikte, kitabe metinlerinin pek dikkate alınmadığı gözlemlenmektedir. Oysa kentin, bugünkü bilgiler ve kitabe verileri ışığında yeniden incelenmesi ve tarihi süreç içerisinde nasıl biçimlendiğinin ortaya konması gerekmektedir. Kuşkusuz böyle bir çalışma, kente egemen olanların, Diyarbakır'a nasıl biçim verdiklerini açıkça gözler önüne serecektir. Bu makalede, başlangıçtan 16. yüzyıl ortalarına kadar geçen zaman dilimi içerisinde kent dokusunun ve surların nasıl biçimlendiği, derlenerek tekrar okunan kitabeler, kent tarihi ve bina konumları dikkate alınarak saptanmaya çalışılmıştır (1).

Merkezde kesişen kuzey-güney ve doğu-batı doğrultulu iki ana yolu, bu yollarla bağlantılı dört ana kapısı (2) ve gizli geçitleri bulunan, zaman içinde yıkılan ya da yeni yapılan binalarla biçimlenerek günümüz dokusuna kavuşan kentin, kuzeydoğu ucunda iç kale yer almaktadır (Çizim 1).

Dıştakinin alçak, içtekinin yüksek tutulduğu birbirine paralel çift surla çevrili olan (Nasır-ı Hüsrev, 1985, 12-14) Diyarbakır'ın dıştaki suru, kuzey, batı ve güney yönlerinde genişliği kuzeyden güneye doğru 15 metreden 6 metreye düşerek daralan bir hendekle çevrelenmiştir (Gabriel, 1940, 108). Günümüze ulaşmayan dış surun bir bölümünün kalıntıları, İç Kale'nin kuzeydoğusunda bulunmaktadır (Resim 1).

Tarih boyunca sürekli olarak el değiştiren kent surları üzerinde tespit ettiğimiz altmış üç kitabeden altısı, Bizans dönemine aittir. Dördü Yunanca, biri Latince'dir. Diğerleri İslam dönemine aittir. Savaşlarla sürekli tahrip olduğu için her seferinde yeniden onarılan ve tahkim edilen sur duvarlarının, gerçekte daha fazla kitabesinin olduğu düşünülebilir. İslam dönemi öncesinin kitabeleri, Dağ Kapı ve Mardin Kapı ile, Mardin Kapı'nın doğusundaki 50. ile 53. burçlar arasında kalan bölümde yer

Resim 1. İç Kale'nin kuzeydoğusundaki dış sura ait kalıntılar (C. Parla, 2004).

Çizim 1. Günümüze gelen / gelemeyen yapılarıyla Diyarbakır (Parla, 1990; 2004, 255).

almaktadır. Abbasi dönemi kitabelerinin de bu iki kapıda buldukları, İslam dönemine ait diğer kitabelerin ise surun hemen her yerine dağıldıkları görülmektedir. Kitabelerin bir kısmı silindikleri için okunamamış, okunabilen kırk üçüne bu makalede yer verilmiştir (**Çizim 2**).

Bizans ve Bizans öncesi dönemlere ait sınırlı sayıda kitabe verisinin, surların İslam öncesi durumunu açıklamada yetersiz kalışlarının yarattığı boşluk, kısmen, Roma dönemine ait erken tarihli iki kaynak ile giderilebilmektedir. Bunlardan ilkini, Petersburg Akademisi Kaiserlichen

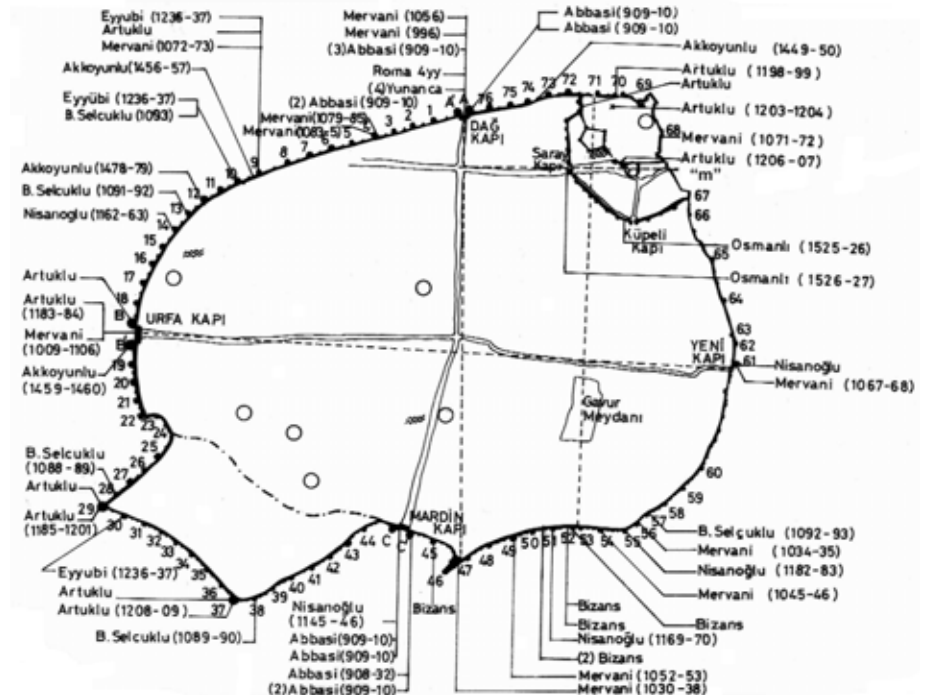
3. Cete, Roma İmparatoru Hadrian'dan sonra "Sezar" sıfatının imparator oğullarına verilen bir ünvana dönüştüğünü belirtmektedir (1993, 52).

Müzesi'nde bulunan ve 222-235 yılları arasına tarihlenen "Amida" yazılı sikke (Ritter, 1844, 22, 33), diğerini ise, 359 yılında kentte yaşayan Ammianus Marcellinus'un anlattıkları oluşturur.

Kentin Roma dönemi öncesi hakkında, MÖ 2000'li yıllarda bölgede Hurrilerin yaşadığı (Grousset, 1947, 41), Hurri kentinin surla çevrili olduğu, MÖ 9. yüzyılda Bit Zamani kabilesinin başkenti olduğu dönemde ise eski surun onarıldığı dışında bir bilgi bulunmamaktadır (Beysanoğlu, 1987, 63). Kent tarihine yönelik kapsamlı bilgiler, Roma dönemiyle gün ışığına çıkmaya başlar. Romalı asker Ammianus Marcellinus'un anlatımından, 359 yılı öncesinde "Amida" adıyla anılan bu kentin çok küçük olduğu, Konstantius'un henüz sezarken güçlü duvar ve kulelerle çevrelediği kente kendi adını verdiği ve komşularının sığınabilmesi için kent dışında duvarlarla çevreli Antoninopolis adında bir başka kent daha inşa ettirdiği anlaşılmaktadır (Marcellinus, 1963, 465).

Kaynaklarda, Hurri kentinin surla çevrilmesinin ilk kez, 330 yılı civarında (Gabriel, 1940, 177), 338 (*Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir*, 1302, 18) ya da 349 (Honigmann, 1970, 2) yıllarında gerçekleştiği yolunda üç ayrı bilgi bulunmaktadır. Doğu eyaletlerinin egemenliğini üstlenen Konstantius'un, 359 öncesinde Sezar (3) olduğunun bilinmesi, kentin Konstantius'un babası Büyük Konstantin'in hükümdarlığı (307-337) sırasında, ya da 337 yılından önce surla çevrelendiğini ortaya koyar.

Gabriel, Ammianus Marcellinus'un metnine ve sur duvarlarında gerçekleştirdiği kapsamlı araştırmalara dayandırdığı kent restitüsyonunda, surla çevrili olduğu bilinen Hurri kentinin, ilkin 330 yılı civarında büyütüldüğünü, 363 yılından sonra ise, daha büyük bir alanı kaplayacak biçimde yeniden surla çevrenmek suretiyle kentin, bugünkü sur duvarları içerisine alındığını ileri sürer (Gabriel, 1940, 180-181).

Çizim 2. Diyarbakir surları ve kitabelerin dağılımı (Parla, 1990).

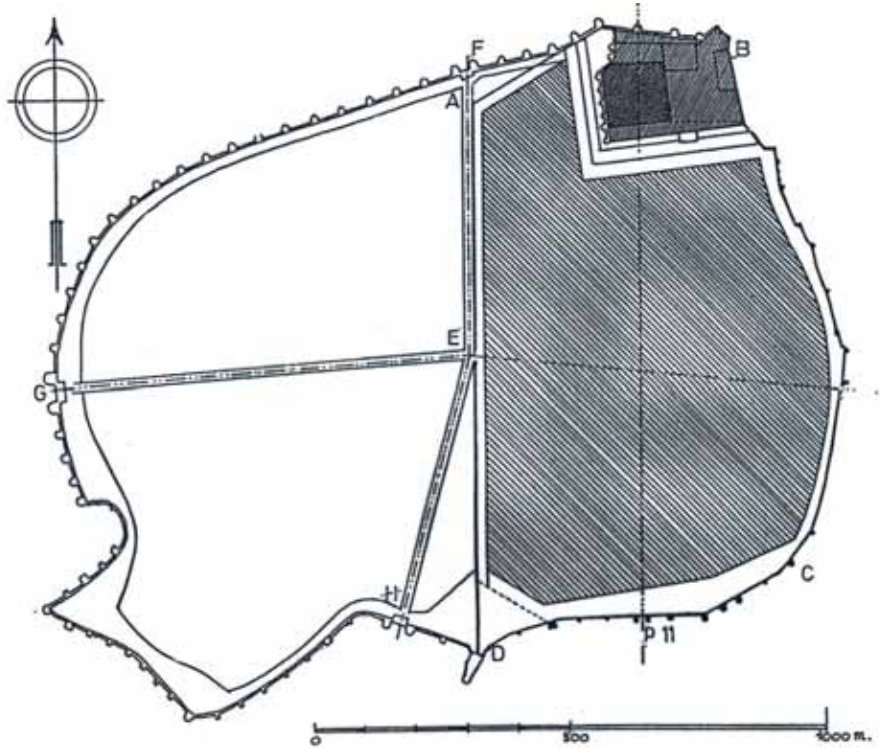
4. Gabriel, Valentinus (364-375), Valensius (364-378) ve Gratien (367-383) isimlerinin birlikte yazılmış olmasına dayanarak Dağ Kapı'daki kitabeyi bu hükümdarların Doğu Roma İmparatorluğu'nu birlikte yönettikleri 367-375 yılları arasına tarihlemektedir (1940, 181).

5. Nusaybinlilerin çoğunluğunun Konstantius'un kurduğu Antoninopolis kentine yerleştirildiklerine, bu kente kendi adlarını vermelerinden ve kaynaklarda bu tarihten sonra Antoninopolis adına rastlanmayışından yola çıkılarak hükmedilebilir.

Araştırmacıların çoğu, kenti yeniden inşa eder gibi tamir ettiren Valentinus (Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbakir, 1302, 20) ile birlikte diğer iki hükümdarın adlarının da bulunduğu bir kitabenin Dağ Kapı'da yer almış olmasına (4) ve 363 yılı anlaşmasına dayanarak, Diyarbakır'ın 367-375 yılları arasında ikinci kez büyütüldüğünü ve bugünkü sınırlarına kavuşturulduğunu ileri süren Gabriel restitüsyonuna katılmaktadır (Resim 2, Çizim 3).

Bizans İmparatoru Jovianus'un imzaladığı söz konusu anlaşmayla, Diyarbakır kenti Bizanslılarda kalmış, Nusaybin Perslere verilmiş, Bizans İmparatorluğu'nun sınırları büyük ölçüde değişmiştir (Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbakir, 1302, 19; Honigmann, 1970, 3). Bu anlaşmanın ardından bir kısım Nusaybinlinin, Diyarbakır'ın yeni kurulan bir semtine (Gibbon, 1987, 331), çoğunluğunun ise Diyarbakır surları dışında etrafı duvarla çevrili "Nisibeos" adlı kente (5) yerleştirilmesi (Honigmann, 1970, 3), Diyarbakır'a göç eden Nusaybinlilerin kentin büyütülmesini gerektirecek sayıda olmadıklarını ortaya koymaktadır (Gabriel, 1940, 179-180). Bu tarihten sonra, Diyarbakır'a yerleştirilen Nusaybinlilerin de katkılarıyla, kentin eski görkemini kazanarak Mezopotamya'nın merkezi olduğu yolunda bilgiler bulunmaktadır (Gibbon, 1987, 331).

359 yılında yapılan savaşta Perslerin 30.000 asker kaybederek Bizanslılardan Diyarbakır'ı aldıkları (Gibbon, 1986-88, 110) ve mevcut askerlerin dışında, kente sığınanlarla yeni gelen birliklerin oluşturduğu 120.000 kişilik oldukça kalabalık bir nüfusun kent surları içinde sıkıştığı bilinmektedir (Marcellinus, 1963, 483). Diyarbakır kentinin ilk biçimini ortaya çıkartmaya yönelik restitüsyon çalışmalarının nüfusla ilişkilendirilmesi, öncelikle nüfus-arazi denkleminin kurulmasını gerektirmektedir.

Çizim 3. Diyarbakır kenti restitüsyon planı (Gabriel, 1940,180).

6. Alan hesapları, Diyarbakır'ın uzun kenarı 1400 m, kısa kenarı 1040 m olan bir dikdörtgen içine sığdığı kabul edilerek, kabaca yapılmıştır.

7. Gabriel kent restitüsyonunu 20.000 kişilik nüfus üzerinden yaparken, Ammianus Marcellinus'da (1963, 282) dip nota hiçbir açıklama getirilmeden eklene, o tarihte kent nüfusunun 120.000 kişi değil, 20.000 olduğu yolundaki bilgiye dayanır (1940,178). Kuşkusuz Gabriel, 20.000 kişilik nüfusun olağanüstü koşullar ürünü olduğunu kabul ederek, bugünkü sur duvarlarının sınırladığı alanın ancak yarısına sığdırıldığında sıkışıklık yaratabileceğini hesaplayarak restitüsyon yapmıştır. Oysa kentin yarısı kabaca, $1040 \times 700 = 728.000 \text{ m}^2 = 72,8$ hektar tutmakta ve 20.000 kişilik nüfus için gerekli 300 hektarlık alandan yaklaşık dört kez daha küçük kalmaktadır. 120.000 kişilik nüfus için aynı işlem tekrarlandığında, bu nüfusun bugünkü surların çevrelediği alanda 12, kentin yarısı büyüklüğündeki alanda 24 kez daha fazla sıkışıklığa neden olacağı görülür.

8. *Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir*, İç Kale ile kent arasında bir başka sur daha bulunduğundan, İslam askerlerinin kente girdiğini gören Bizanslıların, söz konusu duvara güvenerek önce müdafaya giriştiklerini, ancak sonra bundan vazgeçtiklerini belirtmektedir (1302, 31).

Diyarbakır'ın sur içindeki alanı, son ölçümlere göre, kuzey-güney doğrultusunda 1040 m, doğu-batı doğrultusunda 1400 m olan iki ana koordinatla belirlenir (Tuncer, 2002, 10). Kent alanı kabaca, $1400 \times 1040 = 1.456.000 \text{ m}^2 = 145,6$ hektardır (6). Bir kentte ekonomik - toplumsal yani kenti kent yapan etkinliklerin yürütülebilmesi için kişi başına 150 m^2 alana gereksinim duyulduğu kabul edilirse (Egli, 1957, 103), 120.000 kişi için $18.000.000 \text{ m}^2 = 1800$ hektar alana ihtiyaç olduğu ortaya çıkar. Bu da mevcut alanın yaklaşık 12 katından biraz fazladır (Parla, 1990, 120; 2004, 251).

Gabriel, kentin restitüsyonunu 20.000 kişilik nüfus üzerinden yapar (Gabriel, 1940, 178) (7). 20.000 kişi için gerekli kent alanı hesaplandığında, kabaca $(20.000 \times 150) 3.000.000 \text{ m}^2 = 300$ hektar alana ihtiyaç olduğu görülür. Çıkan sayının 145,6 hektar olan bugünkü kent alanının yaklaşık iki katı oluşu, 20.000 kişinin ancak bugünkü sur duvarlarının belirlediği alan içerisinde yaşayabileceğini göstermektedir. 20.000 kişinin bugünkü kent alanının içinde bugünkünden iki kat daha sıkışık olarak yaşamış olabileceğini gösteren yukarıdaki hesaplama, 359 yılında gerçekleşen savaş sırasında sıkışık bir ortamın bulunduğu ve kentin aşırı kalabalık olduğu yolundaki betimlemeyle örtüşmemektedir (Parla, 2004, 251). Oysa 120.000 kişilik nüfusun bugünkü sınırlar içerisinde düşünülmesi durumunda, 20.000 kişilik nüfusun yarı büyüklükteki kent alanında yaratacağı sıkışıklıktan üç kez daha fazla sıkışıklığa neden olacağı ortaya çıkar. Bu da 359 yılının sıkışık kent alanının ancak, bugünkü sur duvarlarının çevrelediği alanda bulunabileceğini düşündürmektedir (Parla, 1990, 120; 2004, 252) .

Günümüzün kent planlamacıları, 200 kişiye 10.000 m^2 (1 kişiye 50 m^2) kent alanının gerektiğini belirtmektedirler. Bu takdirde Diyarbakır'ın tümüne 29.120, yarısı büyüklüğündeki alana 14.560 kişilik nüfus sığmaktadır. Nüfus-arazi ilişkisini irdeleyen her iki formül de, Gabriel'in ileri sürdüğü gibi Dağ Kapı ile Keçi Burcu'nu birleştiren hattın doğusunda kalan alanın, 359 yılının kentine ait olma ihtimalini çok zayıflatmaktadır. O tarihte kentte bulunan yedi lejyonun, bazı yardımcıları ve köylerden kaçıp sığınanlarla birlikte 20.000 kişiyi geçmediği yolundaki bilgi, kentin yerli nüfusunu kapsamaz (Gibbon, 1987, 34). Bu sayının kentin asker, yerli, yabancı tüm nüfusunu oluşturduğu yolundaki kabul, hatalı değerlendirmeleri de beraberinde getirmiştir (Parla, 2004, 252).

Bizans-Sâsani savaşları (422) sırasında tahrip olan Mar-Zuora Kapısı'nın (Ritter, 1844, 31-32) bugünkü Urfa Kapısı olduğunun anlaşılması (Parla, 1990, 32), kent surlarının batı bölümünün 6. yüzyılda Justinianus döneminde Urfa Kapısı'nı da kapsayacak biçimde sonradan yapılmış olduğu yolundaki bir diğer savı da (Bell, 1911, 323) desteksiz kılmaktadır.

Mardin Kapı-Yeni Kapı arasında yer alan dört burçta tarih vermeyen altı Bizans kitabesi bulunmaktadır. Bunlardan 52. burcun ön yüzünde buluna, Justinianus'un yaptırdığı tahkime ait olmalıdır (Gabriel, 1940, 161).

Gabriel'in, 359 yılındaki savaş sırasında Konstantius'un 330 yılı civarında inşa ettirdiği surun kentin batı duvarını oluşturduğunu öne sürdüğü (Gabriel, 1940:180-182) Dağ Kapı-Keçi Burcu hattından geçen duvarla (8), Arapların 7. yüzyılda kenti aldıkları sırada karşılaştıkları Diyarbakır'ı doğu ve batı olarak ikiye bölen duvarın özdeş olup olmadığı bilinmemektedir (Beysanoğlu, 187, 154-155). Bölgede, sur duvarlarıyla kent alanlarının bölündüğü örnekler bulunmaktadır. Diyarbakır'dan çok daha büyük olan Antakya'nın, MÖ 3. yüzyılda önce birbirlerinden

Resim 2. Dördüncü yüzyıl Roma kitabesi (C. Parla, 2004).

duvarlarla ayrılmış iki, daha sonra dört mahalleden oluştuğu, her mahalleye ayrı etnik grupların yerleştirildiği bilinmektedir (Akarca, 1987, 56). Antakya örneğine bakılarak, Mezopotamyalı karışık insan gruplarını barındıran Diyarbakır'da da birbirinden duvarlarla ayrılmış iki büyük bölgenin bulunabileceği kabul edilebilir (Parla, 1990, 122). 540 yılındaki Pers işgali ardından Justinianus'un Antakya'yı yeniden imar ettiği sırada, kent içine inşa edilen yeni bir sur duvarıyla kent alanını büyük ölçüde küçülttüğü anımsanırsa (Rich ve Hadrill, 2000, 185), söz konusu duvarın 4. yüzyılda kente göç eden Nusaybinlileri yerli halktan uzak tutmak amacıyla inşa edilmiş olabileceği düşünülebilir (Parla, 2004, 253).

Sâsanilerin derebeyi şatoları çevresinde gelişmiş, genelde dört kapılı çift surlu, kendi aralarında duvarlar bulunan dört mahalleli kentlerinin varlığı (Mazaheri, 1972, 209), Diyarbakır kentinin ortadan geçirilen bir duvarla, en azından iki büyük semte ayrılmış olma olasılığını oldukça yükseltmektedir. Bu nedenle, söz konusu duvarın sosyal ayrıma yarayan ve gereğinde güvenli tarafa sığınmayı sağlayarak kenti ikiye bölen ön bariyer niteliğinde olduğunu düşünmek olanaklıdır (Parla, 1990, 122; 2004, 253).

Öte yandan, kitabesine göre Osmanlı döneminde açılan Saray Kapısı ile iç kalenin doğu sur duvarı üzerindeki "m" açıklığını birleştiren yolun, iç kalenin kuzey bölümünün daha yüksek bulunan kademeli yapısını oluşturan doğal sınırdaki ve alt kotta bulunuşu, eski kentin bu yöndeki yolunun da aynı yerden geçebileceğine kuvvetle işaret etmektedir. Günümüzde Kale Camisi önünde yapıya uyarak kıvrılan yolun, Kale Camisi yapılmadan önce daha düz bir hat izlediği varsayılabilir (**Çizim 2**). Saray Kapı'dan çıkarak doğu-batı doğrultusunda devam eden söz konusu yolun kuzey kenarında, Artuklu dönemine tarihlenen Seyfeddin Medresesi ile Akkoyunlu dönemine tarihlenen Nebi Camisi yer alır. Birinci Dünya Savaşı sırasında yıkılan Seyfeddin Medresesi'nin Nebi Camisi'nin batısına bitişik olduğu bilinmektedir (Sözen, 1972, 181). Biri onüçüncü, diğeri onbeşinci yüzyıla tarihlenen bu iki yapı, söz konusu yolun Artuklu döneminden itibaren aynı yerden geçtiğini gösterdiği gibi, Saray Kapı'nın yerinde Osmanlı öncesinde de bir kapının bulunabileceğine işaret eder. Kentin doğu-batı yönündeki ana caddesine paralel uzanan bu yolun, Diyarbakır'ı diğer kentlere bağlayan günümüze gelebilmiş en eski yol olması kuvvetle muhtemeldir (Parla, 2004, 260).

359 yılı öncesindeki kentin kuzey-güney yönündeki yolunun, 52. ve 53. burçlar arasındaki kapıyı 71. burca birleştiren hatta yer aldığı öne sürülmektedir (Gabriel, 1940, 180). Söz konusu yolun iç kaledeki höyük üstünden geçtiği dikkate alınır, düz arazi dururken höyük üstünden geçirilmesinin pek mümkün olamayacağı görülür (**Çizim 2, 3**).

İç kale surunun güney bölümünün ortasında yer alan Küpeli Kapı'dan girince sağ ve solda kalan Dingil Hava denilen alanda, Mervanoğulları döneminde bir saray yapıldığı ve Mervanoğulları'ndan İbn Dimne'nin ayrıca kentin Dicle nehrine egemen doğu sur duvarı üzerine de bir saray yaptırarak, saraydan çıkışı sağlayan Dicle Kapısı'nı da sur duvarında açtırdığı bilinmektedir (Beysanoğlu, 1987, 186). Altıncı yüzyılda Kale Camisi'nin güneydoğusunda, günümüze gelemeyen bir tiyatronun varlığının bilinmesi (Mar-Yeşhua, 1958, 504), Mervani sarayını bu tiyatronun güneyinde, Dicle nehrine bakan 67. burç civarında aramayı gerektirmektedir. İç kaledeki yapıların konumları dikkate alındığında, Saray Kapı ile 67. burcu birleştiren sur duvarının, en azından 11. yüzyıl sonu -12. yüzyıl başında söz konusu sarayın güvenliği açısından aşağı

yukarı aynı yerde bulunduğunu düşünmek yanlış olmaz. Bu nedenle, sürekli savaş gören kentin zamanla harap olan söz konusu duvarlarını, Osmanlıların yeniden inşa ederek eski temeller üzerinde yükselttiklerini düşünmek de mantıksız olmayacaktır (Parla, 1990, 121; 2004, 253).

Yüzlerinden birinde İmparator Marcus Aurelius Severus Alexander'ın (222-235) unvanıyla monogramı, diğerinde ise "Mezopotamya Metropolis'i'nin Amida Kolonisi" olarak yorumlanabilecek monogramların yer aldığı 3. yüzyıla tarihlenen Roma sikkesi, iç kale hakkında önemli ipuçları vermektedir. Sol elini bir altara dayamış, sağ eliyle iki başak tutar durumda, ayağının altından çıkan su kaynağıyla kaya üstünde durur biçimde resmedilmiş figür bulunan yüzünde Roma Kolonisi ve Mezopotamya Metropolis'i adlarının yer alması, Hıristiyanlığın Mezopotamya'yı bu dönemde etkisi altına aldığını göstermesi açısından da sikkeyi önemli kılmaktadır (Ritter, 1844, 22,33; Parla, 1990, 124; 2004, 254).

Sikkedeki figürün ayağının bastığı yerden çıktığı belirtilen suyun, iç kaledeki kaynak suyu ile örtüşmesi, sikkenin bugünkü iç kalede yer alan kenti betimlediğini, altar figürünün de eski kentle ilgili olduğunu düşündürmektedir (Parla, 1990, 124; 2004, 255).

İznic Konsili'nin 325 yılında "Piskoposluk" payesi verdiği Diyarbakır'da (Ritter,1844,32), en azından bir kilisenin sur içi ya da sur dışında bulunduğu kabul edilebilir. Kaynaklara göre bu kabule uyabilecek üç kiliseden ikisi iç kalede, diğeri kentin güneybatısında Urfa Kapı yakınlarında yer almaktaydı (Parla, 2004, 255) (Çizim 4).

İç kalenin Bizans döneminden kalan iki kilisesinden Nesturilere ait olan Manastır Kilisesi'nin inşa tarihi bilinmemektedir (Şemseddin Sami,1308, 2202). Paşa Sarayı yakınlarında bulunduğu belirtilen Rum Kilisesi'nin ise, Halifeler döneminde camiye çevrildiği ileri sürülmektedir (Berchem-Strzygowski, 1910, 173).

Veriler, inşa tarihi bilinmeyen Rum Kilisesi'nin bugünkü Kale Camisi'nin yerinde bulunduğuna işaret etmektedir. Bu kiliselerden birinin

Çizim 4. Roma-Bizans dönemlerinde Diyarbakır (Parla, 2004, 257).

Konstantius döneminde inşa edilmiş olması olanaklıdır. Urfa Kapı yakınlarındaki Meryem Ana Kilisesi ise, 282 yılında Diyarbakır'a yerleşen Nusaybinli Mar Afram'ın, 300 yılında bu kilisede vaftiz edildiği bilgisine dayanılarak, en geç 300 yılına tarihlenebilir (Parla, 1990, 29). Yukarıda bahsi geçen sikkeye dayanılarak kent surlarının 222-235 yılları arasında bugünkü iç kaleyle sınırlı olduğu kabul edildiğinde, Meryem Ana Kilisesi'nin bu tarihte sur dışında bulunması gerekir (Parla, 2004, 256).

Gabriel'in restitüsyonuna dayanarak 330 yılı civarında kentin batısının Dağ Kapısı-Keçi Burcu hattının belirlediği bir surla çevrelendiği kabul edildiğinde, söz konusu kilisenin yine sur dışında bırakıldığı görülür. Hıristiyanlığa önem verilen bu dönemde, Konstantius'un yapıyı sur dışında tutarak Sâsani tahribine açabileceğini düşünmek oldukça zordur. Öte yandan, kentin batı yarısında yer alan Ayn-ı Ze'uro ile Deva Hamamı yakınlarındaki bağ ve bahçeleri sulamakta kullanılan iki önemli kaynak suyu da, kentin biçimlenişinde önemli rol oynamış olmalıdır. Stratejik açıdan her iki su kaynağının da kent surunun dışında bırakılması akla yakın değildir. Bu nedenle, kent surunun kalkan balığı biçimini almasında kesin rol oynadığı anlaşılan topoğrafik yapının yanısıra, yukarıda belirtilen diğer gerekçelere ek olarak nüfus-arazi ilişkisi de, iç kalede yer aldığı genel kabul gören Hurri kentinin aşağı yukarı bugünkü Diyarbakır kentini kapsayacak biçimde Konstantius tarafından büyütülerek surla çevrildiğini göstermektedir (Parla, 2004, 256).

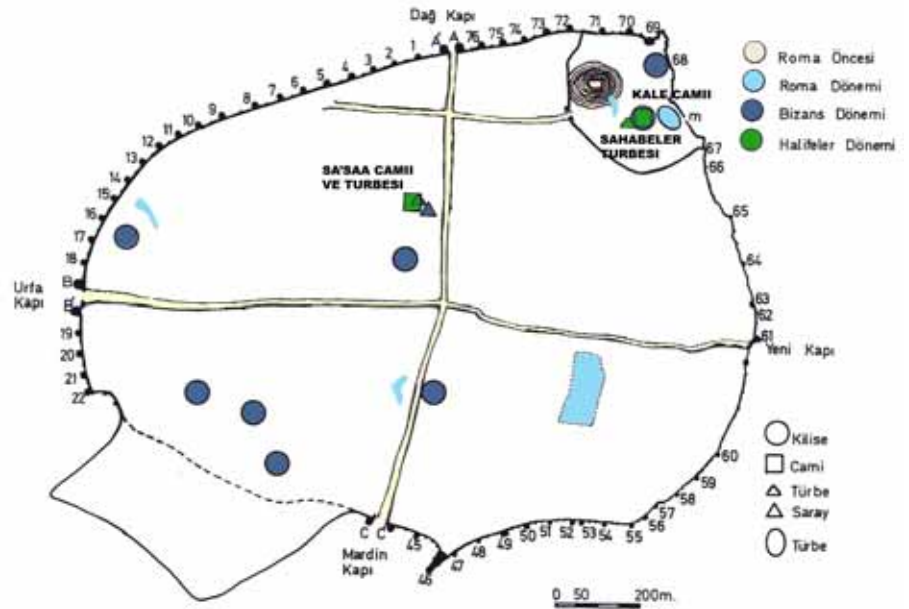
İmparator Anastasius'un kenti yeniden imar etmeye ve henüz tamamlanmamış surunu sağlam biçimde tamamlamaya devam ettiği, 518 yılında iç kaledeki Nesturi Manastır Kilisesi'ni onarttığı (Berchem-Strykowski, 1910, 173), kent kilisesine bağışlarda bulunarak bölgedeki tüm vergileri kaldırdığı (Mar-Yeşhua, 1958, 49,55) ve iç kalede kışlalar inşa ettirdiği bilinmektedir (*Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbakir*, 1319, 33).

Bizanslılarla Sâsaniler arasında hemen her sene savaş olması, 528 yılında İmparator Justinianus'un, Diyarbakır surunu yeni duvarlarla destekleyerek tahkim etmesine ve Dara ile Diyarbakır arasına birkaç kale ile şato yaptırmasına neden olmuştur (Procopius, 1961, 123-131).

Yedinci yüzyıla gelindiğinde, eski gücünü kaybeden Bizans İmparatorluğu'nun yanısıra taht kavgalarıyla uğraşan Sâsanilerin bölgede yarattıkları boşluğu dolduran İyaz bin Ganem ve üç arkadaşının komutasındaki Arap orduları, 27 Mayıs 638 yılında Diyarbakır'ı kuşatarak almayı başarırlar (Ritter, 1844, 23; Şemseddin Sami, 1308, 2203).

Arap fethinden önce kent surunun, güneybatıdaki Ulu/Evli Beden ve Yedi Kardeş burçlarının bulunduğu bölüm haricinde genel hatlarıyla bugünkü sınırları kapsadığı, burçlarla tahkiminin ise uzun sürerek, ancak Anastasius (505-520) döneminde bitirilebildiği, Justinianus'un 528 yılında sur duvarlarının onarılması ve kentin yeniden imarıyla ilgilendiği bilinmektedir (*Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbakir*, 1302, 21). Sur duvarlarının kesin tarihlendirilmesi ise, kentin önemli bazı bölümlerinde yapılacak sondaj kazılarıyla olanaklı olabilecektir (Parla, 1990, 123; 2004, 259).

Diyarbakır tarihi, kentin, çoğunlukla savaş kimi zaman da anlaşmayla olmak üzere sık sık el değiştirdiğini göstermektedir. Kente egemen olanların, ilkin sur duvarlarının onarılmasıyla ilgilendikleri, duvar ve burçların üzerine yerleştirilen kitabelerden takip edilebilmektedir. Urfa Kapı'nın güneyindeki 22. burçla Mardin Kapı arasında yer alan burç kitabeleri, Büyük Selçuklu ve Artuklu dönemlerine tarihlenmekle birlikte, burçlar haricindeki sur duvarlarının temelde Bizans dönemine ait

Çizim 5. Halifeler döneminde Diyarbakır (Parla, 2004, 262).

olabileceği akla yakın gelmektedir (Gabriel, 1940, 179). Oysa bu bölümün 11. yüzyılın sonu ile 12. yüzyılın ortalarında yapılmış olabileceği, kentin güneybatısında bulunan Meryem Ana, Mar Kozma ve Damyana Kiliseleri'nin, muhtemel eski sur duvarının üzerinde bulunan ve 22. burçla Mardin Kapı arasında kent içinden birleştiren bir yola hemen hemen aynı mesafeyi koruyarak inşa edilmiş olmaları dikkate alınarak, ileri sürülebilir (Parla, 2004, 259) (Çizim 4, 5).

Eldeki veriler, Roma öncesinde iç kaleyle sınırlı olduğunu kabul ettiğimiz kent akropolünün bugünkü höyük üzerinde yer aldığını ve burada bir altarın bulunabileceğini düşündürmektedir (Moltke, 1877, 234). Günümüze gelmemiş kent tiyatrosunun varlığına da dayanarak, kentin agorasının Selefkosların egemenliğine geçtiği dönemde iç kaleyi çevreleyen surun dışında, bugünkü Saray ya da Küpeli Kapı'dan birinin çok yakınlarında bulunabileceği tahmin edilebilir (Parla, 2004, 259-260).

İslam döneminin erken safhasına dönüldüğünde, kent kiliselerinin 770 yılında halifenin emriyle tahrip edilerek yağmalanmasının hoşnutsuzluğa ve ayaklanmaya neden olduğu görülür (Ritter, 1844, 33). İsa bin Şeyh Mu'tez'in kent yönetimini eline geçirmesi üzerine halifeliğin kendisine valilik vermeye mecbur kalmasının ardından, kentte Şeyhoğulları dönemi (869-898) başlar. Kısa süre sonra İsa bin Şeyh'in ölümünü (898) fırsat bilen Halife Mu'tezid, sur duvarlarının büyük bölümünü tahrip ederek kenti tekrar almayı başarır (*Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir*, 1302, 52-58).

Abbasi Halifesi Mu'tezid, olası ayaklanma tehlikelerine karşı Dağ Kapı civarındaki surun bir bölümünü yıktırıştır. Kitabeler, Bizanslılar'ın çevredeki bazı kaleleri ellerine geçirmeleri üzerine yeni Halife Cafer Muktedir'in, Abdurrahman bin Sa'id Taşi'yi bu bölümün yeniden inşasıyla görevlendirmek zorunda kaldığına tanıklık etmektedir (Parla, 1990, 40-41).

Dağ Kapı'nın A' burcunun doğu yüzünde bulunan ve bu bölümün yeniden inşasını doğrulayan kitabede, "Allah'tan başka Tanrı yoktur. Güçlü halife, müminlerin emiri Cafer'in emriyle 297 (M 909-910)

senesinde yapılmıştır. Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla” yazılıdır (Parla, 1990, 166-167).

Metindeki sanatkar adlarına dayanılarak Abbasi dönemine tarihlenen, aynı kapının batı yüzündeki niş üzerinde yer alan eksik kitabede, “Bu iş, İshak oğlu Yahya ve yardımcısı Cemil oğlu Ahmed tarafından gerçekleştirilmiştir” metni okunmaktadır (Parla, 1990, 167).

Mardin Kapı'nın doğusundaki C' burcunun kapıya bakan batı yüzündeki kitabede, “Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Allah'tan başka Tanrı yoktur. Müminlerin emiri, güçlü halife Cafer'in emriyle yapılmıştır” metni okunur (Parla, 1990, 166).

Abbasilerin Diyarbakır Valiliği'ne atadıkları Ebu'l Hayca'nın oğlu Hasan, kısa sürecek Hamdani dönemini (930-980) başlatırsa da, 978 yılında kent surununun tahribine mal olan bir el değiştirmeye Büveyhiler, Diyarbakır'a egemen olmayı başarırlar (Bosworth, 1980, 63; *Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbakir*, 1302, 63-64, 67).

Büveyhilerden (978-982) sonra Diyarbakır'a Mervanoğulları (984-1085) egemen olur. Mardin Kapı üzerinde yer alan Emir Ebu'l Hasan Ali, tarafından yaptırıldığı belirtilen kitabede, “Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Üstün emir Mervan oğlu Ebu Ali el-Hasan - Tanrı başarısını artırsın - tarafından 386 (M. 996) senesinde yaptırılmıştır” metni okunur (Parla, 1990, 205).

997 yılında Diyarbakır'ın yönetimini ele geçiren Mervanoğullarından İbn Dimne, ilk iş olarak Büveyhilerin tahrip ettiği surları tamir ettirerek (*Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbakir*, 1302, 67), alçak bulduğu sur duvarlarının yükseltilmesini emreder (İbn al Azraq al-Fariqi, 1959, 82-83) ve kentin doğu suru üzerine, Dicle'ye bakan bir saray yaptırarak, sur duvarına saraydan çıkışı sağlayan Dicle Kapı'yı açtırır (Beysanoğlu, 1987, 186).

1029 yılından itibaren bölgede görünmeye başlayan Türkmenlerin yol açtıkları kriz nedeniyle Mervanoğullarından Ebu Nasır'ın sur tahkimisiyle uğraşmak zorunda kaldığı, burçlar üzerindeki iki kitabeden anlaşılmaktadır (Konyar, 1936, 170-71).

Bunlardan 46. burcun kapısı üzerinde yer alan 1030-38 arasına tarihlenen kitabede, “Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Şanlı, güçlü, ulu efendimiz ve beyimiz, İslamın yüceliği, dinin kutluluğu, devletin üstünlüğü, milletin temel direği, emirlerin şerefi Mervan oğlu Ebu Nasr Ahmed tarafından - Tanrı adına ve devletin sürekliliği için - 42. senesinde Ebu Tahir eliyle yapılmıştır” metni bulunmaktadır (Parla, 1990, 169).

56. burcun ön yüzündeki diğer kitabede; “Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Şanlı, güçlü, büyük efendimiz ve beyimiz, İslamın yüceliği, dinin kutluluğu, devletin üstünlüğü, milletin temel direği, ümmetin ululuğu, emirlerin şerefi Mervan oğlu Ebu Nasr Ahmed tarafından - Tanrı adına ve devletin sürekliliği için - 426 (M.1034-35) senesinde yaptırıldı” yazılıdır (Parla, 1990, 168).

Ebu Nasır'ın oğlu Sa'd üd-devle Ebu'l Hasan'ın Diyarbakır Valiliği'nde bulunduğu döneme ait üç kitabeden 1045-46 tarihli 54. burca, 1052-53 tarihli 49. burca, 1056 tarihli diğeri Dağ Kapı'nın birinci katında yer alan “Mervani Mescidi” adıyla anılan mescide aittir. 54. Burçta yer alan kitabede, “Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Şanlı, güçlü, ulu efendimiz ve beyimiz, İslamın yüceliği, dinin kutluluğu, devletin üstünlüğü, milletin temel direği, emirlerin şerefi Mervan oğlu Ebu Nasr Ahmed tarafından - Tanrı adına ve devletin sürekliliği için - 42. senesinde Ebu Tahir eliyle

yapılmıştır." 49. burçta yer alan kitabede ise, "Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Yüce, güçlü efendimiz ve beyimiz, İslamın yüceliği, dinin kutluluğu, devletin üstünlüğü ve milletin temel direği ve ümmetin yüceliği, emirlerin şerefi Mervan oğlu Ebu Nasr Ahmed tarafından masrafları karşılanarak - Tanrı adına ve devletin sürekliliği için - Diyarbakırlı Kadı Ahmed oğlu Ebu Ali el-Hasan eliyle 444 (1052-1053) senesinde benna Saba oğlu Nasır'a yaptırılmıştır" ifadeleri yazılıdır (Parla, 1990, 170-172).

Mervanoğullarının, Büyük Selçuklulara tabi oldukları 1057 yılından sonra Bizans İmparatoru X. Dukas Konstantinos, Urfa valisi Tavadanos ve Norman Herve komutasındaki bir orduyu Diyarbakır üzerine yollar. 1062 yılında Urfa Kapı civarında gerçekleşen çarpışmalarda Tavadanos ile kentteki Türk komutanlarından Hacı Beşare'nin ölümü üzerine, sonuç alınmadan kuşatma kaldırılır (Sevim ve Yücel, 1989, 48).

Kitabeler, bu saldırının ardından sur duvarlarının tahkim edildiğine tanıklık etmektedir. Nizam üd-devle Ebu'l Kasım Nasr'ın, sur duvarlarının berkitilmesine yönelik çabalarını gösteren Yeni Kapı'nın doğusundaki 61. burç üzerinde yer alan kitabede, "Tanrı'nın adıyla. Ulu emir ve efendimiz, dinin düzeni, devletin gücü ve ümmetin şerefi, hükümdarların yücesi, İslamın iftihar oğlu Ebu'l Kasım Nasr tarafından Kadı Muhammed oğlu Ebu'l Hasan Abdülvahid eliyle 460 (M.1067-1068) senesinde yaptırılmıştır" yazılıdır (Parla, 1990, 47,173).

İç kalenin doğusundaki 68. burcun dış yüzünde yer alan kitabede, "Bu, yüce efendimiz, beyimiz, İslamın güzelliği, dinin düzeni, devletin yardımcısı, hükümdarların büyüğü, İslamın yüceliği oğlu Ebu'l Kasım Nasr-Tanrı varlığını sürekli kılsın ve büyüklüğüne yardımcı olsun - emriyle büyük, aziz, alim, devletin başı, vezir İbrahim oğlu Ebu Tahir Selamet'in - Tanrı günlerini sürekli kılsın - gözetiminde ve Kadı Abdülvahid oğlu Muhammed oğlu Ebu'l Hasan Abdülvahid eliyle 464 (M 1071-72) senesinde benna Musa bin Yezid'e yaptırılmıştır" yazılıdır (Parla, 1990, 209-210).

Dağ Kapı ile Urfa Kapı arasında bulunan 9. burcun üzerindeki 1072-73 tarihli kitabede, "Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Yüce emirimiz, İslamın lütfu, dinin düzeni, hükümdarların yücesi, İslamın iftihar oğlu Ebu'l Kasım Nasr'ın-Tanrı varlığını sürekli kılsın - devlet gücünün sahibi valisi Ebu Tahir Selamet tarafından - Tanrı ömrünü uzun etsin - Kadı Muhammed oğlu Ebu'l Hasan Abdülvahid eliyle 465 senesinde benna Mezid oğlu Musa'ya yaptırılmıştır" yazısı bulunmaktadır (Parla, 1990, 174).

4. burç üzerindeki tarihsiz kitabede, "... İslamın kılıcı, dinin sancağı, devletin üstünlüğü Ebu'l Muzaffer Mansur ..." yazılıdır (Parla, 1990, 175). Aynı burç üzerinde yer alan diğer kitabede, "Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Yüce ve üstün, İslamın kılıcı, dinin sancağı, devletin üstünlüğü, hükümdarların tacı, emirlerin şerefi efendimiz ve beyimiz Nizameddin oğlu Ebu'l Muzaffer Mansur-yüce Tanrı'nın yardımıyla - masraflarını karşılayarak Kadı Abdülvahid oğlu Ebu Nasr Muhammed eli ile benna Hamid oğlu Ebu Sa'd tarafından 476 (M.1083-84) senesinde yapılmıştır" yazısı vardır (Parla, 1990, 176.)

Diyarbakır'ı kendilerine tabi valiler aracılığıyla kontrol eden Büyük Selçukluların (Yinanç, 1945, 612-613) yönetiminde (1086-1093) gerçekleştirilen kent surlarının güçlendirilmesine yönelik faaliyetleri gösteren üç kitabe de valilerin adınadır. 28. burçta yer alanında,

“Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Yüce sultan. Sultanların en büyüğü, Tanrı'nın topraklarının sultanı, ülkelerinin efendisi ve halifesinin yardımcısı, dünya ve dinin egemeni, devletin büyüklüğü ve milletin lütfu, fetihler babası, Alp Arslan oğlu Melik Şah tarafından -Tanrı onun zaferlerine yardımcı olsun- mülklerin direği, devletin desteği, dinin güneşi -Tanrı günlerini ve cesaretini sürekli kılsın - Abdülmelik oğlu Ebu Ali el-Hasan'ın yüce valiliği sırasında Kadı Abdülvahid oğlu Ebu Nasr Muhammed'in eliyle Urfalı benna Selamet oğlu Muhammed'e 481 (1088-1089) senesinde yaptırılmıştır” yazısı bulunmaktadır (Parla, 1990, 177).

13. burcun kitabesinde; “484 (M.1091-92) senesinde yenilenmiştir” yazılıdır (Parla, 1990, 179).

57. burcun üzerindeki kitabeden, “Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Sultanların en büyüğü, hükümdarlar hükümdarı, dünya ve dinin egemeni, devletin yüceliği, fetihler babası, Alp Arslan oğlu Melik Şah'ın saltanatı sırasında Tanrı'nın yücesi, devletin güvencesi, devletin mutemedi Ebu'l Berekat Cehir bin Muhammed'in valiliği günlerinde kadıların şan ve şerefi Kadı Abdülvahid oğlu Ebu Nasr Muhammed'in eliyle 485 (M. 1092-93) senesinde benna Selamet oğlu Muhammed'e yaptırılmıştır” ibaresi okunmaktadır (Parla, 1990, 180).

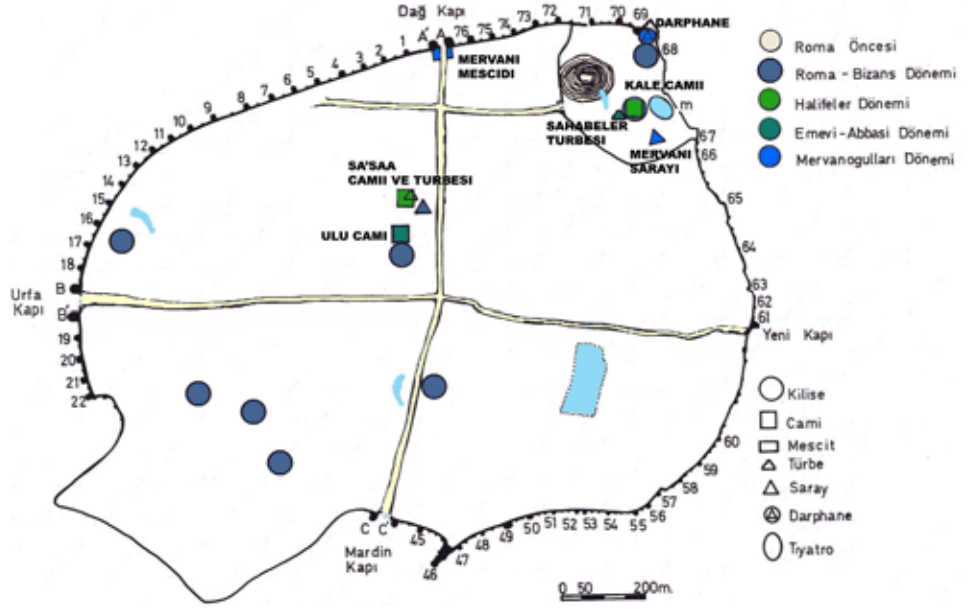
Melik Şah'ın kardeşi Tutuş'un, 1093 yılında Diyarbakır bölgesine egemen olmasıyla başlayan Suriye Selçukluları dönemi (1093-1097) çok kısa sürer. Bu döneme ait kitabelerden 10. burcun doğusunda yer alanında, “Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Bu imaretin yapımı büyük Sultan ve yüce Şehinşah zamanında devletin tacı, ümmetin ışığı ve milletin şerefi, müminlerin emiri Muhammed Nasr oğlu Ebu Said Tutuş'un - Tanrı yardımcılarını aziz kılsın - emriyle kadılar kadısı ve mülkün güvencesi Şamlı Ali oğlu Ebu'l Mekarim Mehdi eliyle 486 (M. 1093) senesinde yapılmıştır” yazılıdır (Parla, 1990, 181).

Tutuş'un ölümü (1095), oğullarının birbirleriyle mücadeleye girişmelerine ve karışıklık çıkmasına neden olunca, bölge beş komutan arasında bölüştürülerek (Sevim-Yücel, 1989, 205) Diyarbakır yönetimine, Suriye Selçukluları'ndan Sadir adlı komutan getirilir. Sadir'in kısa süre sonra ölümüyle (1097) kardeşi İnal yönetimi devralır ve kentte İnaloğulları dönemi (1097-1183) başlar. (Cahen, 1935, 227-228) Sur duvarları üzerinde İnaloğulları dönemine ait herhangi bir kitabe bulunmamaktadır. İnaloğlu Emiri İlaldı'nın ölümüyle (1140-41) veziri Nisanoğlu Müeyyed ed-din İlaldı'nın oğlu Mahmud, emirliğe getirilir. Böylelikle (1142-1183) arasını kapsayan dönemde, egemenliğin babadan oğula geçtiği vezirler hanedanlığı dönemi başlar (Yinanç, 1945, 614).

Mardin Kapı'nın batı açıklığının örülmüş bölümü üzerinde yer alan Nisanoğlu Ahmed oğlu Ebu ... Ali el-Hasan tarafından yaptırıldığı belirtilen 1145-55 tarihli Hz. Ömer Camisi'ne ait kitabede, “Yüce vezir, efendimiz, büyük yönetici, adil vali, dinin yardımcısı, İslamın yüceliği, devletin düzenleyicisi, hükümdarların güneşi ... yüce Nisan oğlu (A)hmed (oğlu) Ebu...Ali el-Hasan tarafından 54.(?) senesinde yaptırılmıştır” yazılıdır (Parla, 1990, 53-54).

1163 yılında Kara Arslan ile Harput emiri Necmeddin Alpi'nin, beraberce gerçekleştirdikleri sonuç alınamayan bir kuşatmanın ardından (Turan, 1973, 162) yine kent surunun tahkimine girişildiği kitabelerden anlaşılmaktadır.

14. burcun üzerindeki kitabede, “Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla...masrafları karşılanarak yenilenmiş bu burcun inşasını Nisan oğlu

Çizim 6. Büyük Selçuklu öncesinde Diyarbakır (Parla, 2004, 268).

Ebu'l Kasım Ali Tanrı'nın hoşnut kalması için, bu asil sınır mevkiini korumak amacıyla hükümdarlığı altında efendimiz, alim, adil, Cemâl ed-dîn (dinin güzelliği) namını taşıyan veli, İslamın ihtişamı, sınırların emiri, müminlerin emirinin yardımcısı İladı oğlu Muhammed'in - Tanrı, onun adına yalvaracak olanı bağışlasın - emriyle 558 (M 1162-1163) senesinde yaptırılmıştır" yazılıdır (Parla, 1990, 181-182).

51. burç, üzerindeki kitabede, "Bu burç ve kulelerin inşası efendimiz, adil, dinin yetkinliği, İslamın ve Müslümanların şerefi, müminlerin emirinin yardımcısı Nisan oğlu Ebu'l Kasım Ali tarafından 565 (M 1169-70) senesinde yaptırılmıştır. Ona rahmet okuyana Allah rahmet etsin" yazılıdır (Parla, 1990, 182-183).

Metinde geçen unvanlara dayanılarak Nisanoğulları dönemine tarihlenen 61. burcun güney yüzünde bulunan tarihsiz kitabede, "Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Efendimiz, emir, büyük komutan, yüce efendimiz, Tanrı'nın yardımıyla üstün gelmiş, savaşçı, alim, adil...." yazılıdır (Parla, 1990, 183-184).

55. burcun yanındaki girişin doğusunda bulunan kitabe üzerinde, "Tanrı'ya güvendim, Mutluluk Kapısı'nı açan devletin tarihi ile ... efendimiz, adil Bahaeddin Mesud ...-Tanrı'nın rahmeti üstüne olsun-tarafından 578 (1182-1183) senesinde yaptırılmıştır" yazısı bulunmaktadır (Parla, 1990, 184).

1183 yılında Eyyubilerin baskılarına dayanamayan Emir Bahaeddin, Selahattin Eyyübi'ye kenti teslim mecbur olur. Selahattin Eyyübi'nin, kent kütüphanesindeki kitapları almakla (Ebu'l Ferec, 1987, 431) yetinerek Diyarbakır'ı, Hısn-ı Keyfa Artuklularından Nureddin Muhammed'e teslim etmesiyle, 1183-1232 yılları arasında kente Artuklular egemen olur (Beysanoğlu, 1987, 298, 301).

Artuklu hükümdarı II. Sökmen'in, Selahattin Eyyübi'nin kenti tekrar elde etme niyeti karşısında, onarım faaliyetlerini sürdürerek surları güçlendirmeye çalıştığına işaret eden kitabeler sur duvarları üzerinde yer almaktadır.

Urfa Kapı'nın kemer alınlığındaki kitabede, "Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Tanrı tarafından yardım gören, yakın zamanda bir fetih yapacak efendimiz, alim ve adil hükümdar, yardım gören, Tanrı'nın yardımıyla üstün gelmiş, dünyanın ve dinin ışığı, İslamın parlaklığı, halifenin yardımcısı, devletin başı, milletin direği, ümmetin büyüklüğü, hükümdarların ve sultanların iftihar, kâfirleri hakir ve Tanrı'ya ortak koşanların yokedicisi, dinsiz ve dinden çıkanların kahr edicisi, Müslüman ordularının başı, Tanrı için cihad edenlerin yardımcısı, yüksekliklerin medarı, hilâfetin parlaklığı, dünya pehlivanı İranlı Hüsrev, beylerin hükümdarı, güvenilir, şahin, kutlu bey, fetihler babası, müminlerin emirinin yardımcısı Artuk oğlu Sökmen oğlu Davud oğlu Kara Arslan oğlu Muhammed tarafından 579 (1183-1194) senesinde yaptırılmıştır" yazılıdır (Parla, 1990, 207-209).

29. burcun güneyindeki 1185-1201 arasına tarihlenen kitabede, "Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Bu kulenin yapılması...dünyanın ve devletin yücesi, İslamın ve Müslümanların gururu...devletin....Tanrı'ya eş koşanların...imamların savunucusu, insanlığın koruyucusu" yazılıdır (Parla, 1990, 188).

9. burçta yer alan kitabede, "Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Yüce efendimiz sultan, salihlerin hükümdarı, dünya ve dinin yıldızı, İslamın ve Müslümanların sultanı, fatihler babası Eyyub oğlu sultan kâmil hükümdar, müminlerin emirinin yardımcısı Ebubekir oğlu Eyyub oğlu Ebu'l Maâlî Muhammed tarafından Şucaeddin'in planına göre Halepli Mahmud oğlu Cafer'in yönetiminde yaptırılmıştır" yazılıdır (Parla, 1997, 191-192). Bu kitabenin içine yerleştirilen 1185-1201 arasına tarihlenen ikinci kitabede ise, "Ustası (el-benna) İsa Ebu Dirhem'dir" yazısı okunur (Parla, 1990, 189).

Söz konusu kitabeler, Selahattin Eyyubi tehlikesinin yarattığı endişenin surların tahkimine yansıdığını açıkça göstermektedir. (Parla, 1990, 57) Selahaddin Eyyubi'nin, güneydoğu Anadolu bölgesinde egemenliği ele geçirmeyi başararak hutbede adını okutmasıyla, Artuklular kentlere sıkışmış küçük emirliklere dönüşürler (Cahen, 1935, 266).

II. Kutbed-Din Sökmen ile Nasır ed-Din Mahmud'un hükümlerlik dönemine tarihlenebilecek 1185-1222 yılları arasında gerçekleştirilmiş sur tahkimine yönelik kitabe metinlerine dönem psikolojisinin de yansıtıldığı görülmektedir. 29. Ulu / Evli Beden Burcu'nun alt kısımlarında yer alan kitabede, "Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Tanrı'dan gelecek yardım ve galibiyet yakındır. Hükümdar efendimiz, alim, adil, Tanrı'nın yardımını görmüş, üstün, adaletin canlandırıcısı, insanlığın..., devletin tacı,askerlerin koruyucusu....dünya pehlivanı İranlı Hüsrev....Artuk oğlu Sökmen oğlu Davud oğlu Kara Arslan oğlu...müminlerin emirinin yardımcısının - Tanrı hükümlerliğini sürekli kılın - günlerinde" yazılıdır (Parla, 1990, 185).

Urfa Kapı'nın kuzey "B" burcunda bulunan tarihsiz kitabede, "İnsanlığın..., İslamın ve Müslümanların..., askerlerin koruyucusu....günahkarların ve Tanrı'ya eş koşanların isteği....emirlerin sultanı İnanç Beygu Kutluğ Bey, fetihler babası (Artuk) oğlu Sökmen oğlu (Davud oğlu) Kara Arslan oğlu Muhammed...." yazılıdır (Parla, 1990, 186).

37. Yedi Kardeş burcunun orta bölümünde bulunan Artukoğlu Muhammed adına düzenlenmiş tarihsiz kitabede, "Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Resmen ilân edilmiş emre uymak gerekir. Yetkili, alim, adil, Tanrı'dan yardım görmüş ve üstün gelmiş, adaletin canlandırıcısı, dünya

ve dinin üstünlüğü, İslamın ve Müslümanların temel direği, devletin yüceliği, hükümdarların ve sultanların gururu, emirlerin hükümdarı, Diyarbakır, Rum ve Ermeniye'nin sultanı, yüceliğin seması, dünyanın kahramanı, dünya pehlivanı İran'ın Hüsrev'i, yiğit, doğru, şahin, kutlu emir, fatihler babası, müminlerin emirinin yardımcısı Muhammed oğlu Kara Arslan oğlu Davud oğlu Sökmen oğlu Artuk oğlu Mahmud tarafından - zaferleri güçlü olsun - İbrahim es-Sarefi oğlu Yahya'ya, Melik es-Salih'in planına göre yaptırılmıştır" yazılıdır (Parla, 1990, 186-187).

Selahaddin Eyyubi'nin ölümü (1193) üzerine yerine geçen Eyyubi sultanı Melik Adil'in, Mardin'i kuşatarak ve dış mahallelerini yağmalayarak bölgedeki saldırılarını sürdürmesi üzerine Musul Atabeklerinin yardımını alan Artuklular, 1199'da Eyyubileri yenerler (Turan, 1973, 174-175).

İç kaledeki 70. burcun batısına, kapı üstüne yerleştirilmiş kitabe metnine zafer sevincinin de yansıdığı görülmektedir. Kitabede, "Bu hayırlı kapı, efendimiz, mutlu hükümdar, Diyarbakır'ın sultanı, üstün gelmiş, müminlerin emirinin yardımcısı Artuk oğlu Muhammed oğlu Sökmen tarafından kurtuluş kapısı 595 (M.1198-1199) senesinde evlerin bennası İsa bin Ebu Dirhem'e yaptırılmıştır" yazılıdır (Parla, 1990, 210-211).

II. Sökmen'in ölümüyle (1200) yerine geçen Nasır ed-Din Mahmud (1202-1203) zamanında, Eyyubilerin baskılarını arttırarak Mardin'i kuşatmaları üzerine Artuklular, hutbeyi Melik Adil adına okutmak, vergi ödemek ve Melik Adil'in seferlerine iştirak etmek şartıyla Eyyubilere tabi olmak zorunda kalırlar (Turan, 1973, 176).

Kitabeler, Eyyubilere tabi olmadan önce, Artukluların sur tahkimine hız vererek 29. Evli / Ulu Beden Burcu'nu inşa etmek suretiyle kenti tüm güçleriyle savunmaya çalıştıklarını göstermektedir. Artukluların Eyyubilere tabi olduktan sonra, özellikle sarayın yer aldığı iç kaledeki höyük üzerinne beşgen planlı küçük bir kale inşa ederek bu bölümü iç kalenin güney yarısından ayırdıkları, yine kitabelerden takip edilebilmektedir (Parla, 2004, 272).

İç kaledeki hapishane binasının kapısı üstünde bulunduğu halde bugün yerinde olmayan kitabede, "Sultan, hükümdarların makbulü, dünya ve dinin yardımcısı, müminlerin emiri Artuk oğlu Sökmen oğlu Davud oğlu Kara Arslan oğlu Muhammed oğlu Ebu'l Sanâ Muhammed - Tanrı sultanlığını sürekli kılsın - emriyle 600 (M.1203-1204) senesinde yaptırılmıştır" yazılıdır (Parla, 1990, 215-216).

İç kale surunun kuzeybatı yüzündeki kapı kemerinde (**Resim 3**) yer alan kitabede, "...bu, 603 (M.1206-1207) senesinde..." yazılıdır (Parla, 1990, 211-212). Bu kitabedeki tarih verisine dayanılarak, iç kaleyi kuzeybatıdan çevreleyen sur duvarı ile höyük üstündeki beşgen planlı kalenin (**Resim 4**), Artuklu sarayı ile ilişkilendirilerek bu döneme tarihlenmesi (Sözen, 1971, 226), beşgen kalenin yapıldığı sırada, iç kaleyi kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayıran ikinci surun da inşa edildiğini düşündürmektedir (Parla, 1990, 122-123).

Bir yandan iç kalede inşa etkinliği sürdürülürken, diğer yandan 37. Yedi Kardeş burcunun inşasına başlandığı, bu burcun üzerinde yer alan Artukoğlu Mahmud adına yazılmış kitabeden anlaşılmaktadır. Kitabe metni şöyledir: "Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Hükümranlık eşsiz, güçlü Tanrı'ya aittir. Efendimiz sultan, salih hükümdar, alim, adil, Tanrı'nın yardımıyla üstün ve galip gelmiş, adaletin canlandırıcısı, dünya ve dinin üstünlüğü, İslamın ve Müslümanların sultanı, hükümdarların ve sultanların gururu, emirlerin hükümdarı, imamın yardımcısı, insanların

Resim 3. İç Kale'deki Artuklu kemer (C. Parla, 2004).

Resim 4. İç Kale'deki Artuklu sarayını çevreleyen küçük kale (C. Parla, 2004).

koruyucusu, büyük halifenin yardımcısı, yüceliğin seması, fatihler babası, müminlerin emirinin yardımcısı Muhammed oğlu Kara Arslan oğlu Davud oğlu Sökmen oğlu Artuk oğlu Mahmud'un emriyle - Tanrı yardımcılarını aziz kılsın, gücünü kat kat arttırsın, ey Tanrı'm ona nimetlerini sürekli kıl, rahmetinle onun sağından solundan, önünden arkasından ve her yönünden ilâhi mutluluklarını onun üzerine indir - 605 (M. 1208-1209) senesinde benna Cafer oğlu İbrahim yaptı" (Parla, 1990, 188-191).

Diyarbakır Artuklu emiri Nasır ed-Din Mahmud ölünce (1222-1223) yerine geçen oğlu Mes'ud'un, önce Anadolu Selçuklu Sultanı'na (Turan, 1973, 179) daha sonra Eyyubi hükümdarı Melik Kamil'e (Turan, 1984, 347) bundan sonra da güttüğü siyasete uygun olarak Celaleddin Harzem Şah'a tabi olarak, Celaleddin Harzemşah'ı Diyarbakır'a davet etmesi, bölgedeki diğer devletlerin tepkisini çeker (Yinanç, 1945, 616). Bu olaydan birkaç sene sonra Eyyubi Sultanı Melik Kamil, 1231-1232 yılında Diyarbakır'ı

kuşatarak alır ve kentin dış surunu yıktırarak taşlarını içteki surun berkitilmesinde kullanır (Beysanoğlu, 1987, 352).

Eyyubilerin Diyarbakır'ı alması üzerine harekete geçen Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubat, vezir Muineddin Pervane komutasındaki bir orduyla 1235 yılında Diyarbakır'ı kuşatır (Turan, 1973, 180). Selçuklu kuşatması, ikinci surun yıkılarak taşlarının kullanılma nedenini açıklamaktadır. Kentin iyi savunulması ve kış mevsimi nedeniyle kuşatmayı kaldıran Selçuklular, 1236 yılında daha büyük bir orduyla Diyarbakır önlerine gelirlerse de doğuda beliren Moğol tehlikesi karşısında Halife el-Mustansır'ın araya girmesiyle savaştan vazgeçilir (Ebu'l Ferec, 1987, 535).

Dokuzuncu ve Onuncu burçlarda yer alan kitabeler, Anadolu Selçuklu tehlikesi karşısında Eyyubilerin yaptığı hazırlığı gösterir. Dokuzuncu burçta yer alan kitabede, "Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Yüce efendimiz sultan, salihlerin hükümdarı, dünya ve dinin yıldızı, İslamın ve Müslümanların sultanı, fatihler babası Eyyub oğlu sultan kâmil hükümdar, müminlerin emirinin yardımcısı Ebubekir oğlu Eyyub oğlu Ebu'l Maâlî Muhammed tarafından Şucaeddin'in planına göre Halepli Mahmud oğlu Cafer'in yönetiminde yaptırılmıştır" yazılıdır (Parla, 1990, 191-192).

Onuncu burçta yer alan kitabenin metni şöyledir, "Esirgeyen, bağışlayan Tanrı adıyla. Yüce efendimiz sultan, dürüst hükümdar, dünya ve dinin yıldızı, İslamın ve Müslümanların sultanı, fatihler babası Ebubekir oğlu kâmil hükümdar sultan, müminlerin emirinin yardımcısı Eyyub oğlu Ebu'l Maâlî Muhammed tarafından Halepli Mahmud oğlu Şucaeddin Cafer'in sunduğu plana göre mimar Ebu'l Ferec'e yaptırılmıştır" (Parla, 1990, 192-193).

Eyyubi Sultanı Melik Kamil ile Anadolu Selçuklu Sultanı I. Alâeddin Keykubad'ın ölümlerinin ardından Diyarbakır Valisi Melik-es Salih iyice rahatlar. Harzemlilerin yardımıyla Şam ve Mısır'ı ele geçirir, Harzemliler bölgeyi yağmalarlar. Anadolu Selçuklu Sultanı II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in olup bitene tepki göstererek gönderdiği ordunun Diyarbakır'ı kuşatması üzerine, halkın eski haklarına dokunulmaması, Dicle kenarında bulunan tarla ve bağların divani vergi ve avarız mükellefiyetinden muaf tutulması, yöneticilere ikta, mülk ve hil'at verilmesi şartıyla kent, Anadolu Selçuklularına teslim edilir (Yinanç, 1945, 617-618).

Anadolu Selçuklularının Diyarbakır'daki egemenlikleri 37 yıl sürer. Başlangıçta Selçuklu sınırlarına saygılı davranan İlhanlılar, (Yinanç, 1945, 618) Selçuklu veziri Mu'ineddin Pervane'nin ölümü (1277) ardından Diyarbakır bölgesi valilerini kendileri tayin etmeye başlayarak kente egemen olurlar (Turan, 1973, 187-188).

Selçuklu emirlerinden Cacaoğlu Alaeddin kumandasındaki Arap ve Türkmenlerin 1297 yılında ani bir baskınla Diyarbakır'ı yağmalayarak yakıp yıkmaları ve çıkardıkları yangınların ardı arkasının kesilmemesi (Turan, 1984, 623) üzerine Gazan Han, Artuklu II. Necmeddin Gazi'yi sultan unvanıyla Diyarbakır ve Diyar-ı Rabia'ya vali tayin eder. Böylelikle Diyarbakır'da İlhanlı tabiyetinde Mardin Artuklu dönemi (1298-1393) başlar (Turan, 1973, 189-190).

Kentin, Mardin Artuklularının elinde bulunduğu bu dönemi hakkında pek bilgi yoktur. Siyasi kargaşalarla geçen uzunca bir dönemin ardından, 1392-1393 yılında Timur, Diyarbakır'ı alarak kenti askerlerine yağmalatır

(Yinanç, 1945, 621). Diyarbakır suruna çıkan Timur'un, tüm ev ve sur duvarlarının yıkılmasını emretmesi üzerine sur duvarlarını yıkmakta zorlanan askerlerin, olabildiğince çok sur duvarını ve evi yıkmakla yetindikleri bilinmektedir (Nizameddin Sami, 1949, 184).

Kente kötülükten başka bir şey getirmeyen on yıllık Timurlu döneminin (1394-1404) ardından, Akkoyunlu Türkmenlerinin başkanı Kara Yönlük Osman'ın, Diyarbakır'a egemen oluşuyla kentte Akkoyunlu dönemi (1404-1508) başlar (Sümer, 1967, 34) (**Çizim 7**).

Akkoyunlulardan Muizzeddin Cihangir'in, amca ve kardeşlerinin yardımıyla 1447-1453 yılları arasında Karakoyunluların saldırılarına karşı koyduğu ve sur duvarlarını onarttığı, 73. burç ile 74. burç arasında yer alan kitabeden anlaşılmaktadır. Kitabede, "...Tanrı mülkünü ve sultanlığını sürekli kılsın....ve o, 853 (M.1449-1450) senesinde....." yazılıdır (Parla, 1990, 69, 194).

Diyarbakır kalesinin iç kaleye yakın bazı bölümlerini 1449 yılında Cihangir, Urfa Kapısı'na yakın bölümünün bazı yerlerini 1456-1460 yılları arasında Uzun Hasan'ın onarttığı kitabelerinden anlaşılmaktadır. Cihangir'e ait kitabelerden birinde, "Allah onun mülkünü ve saltanatını ebedi kılsın" yazılıdır. Cihangir'in diğer kitabesinden ise, sadece 853 H / 1449 M. tarihi okunabilmiştir (Beysanoğlu, 1990, 440-441).

Uzun Hasan'ın surlar üzerinde üç kitabesi bulunmaktadır. Bunlardan biri Dağ Kapı'nın batısındaki 6 cepheli burcun 50 metre batısındaki sur duvarının iç yüzünde yer alır. Kitabede, "Osman oğlu, Ali oğlu âdil Sultan Hasan bu onarımın yapılmasını buyurdu. Allah mülkünü daim etsin. Sene 861 / 1456-1457 M" yazılıdır (Beysanoğlu, 1990, 441).

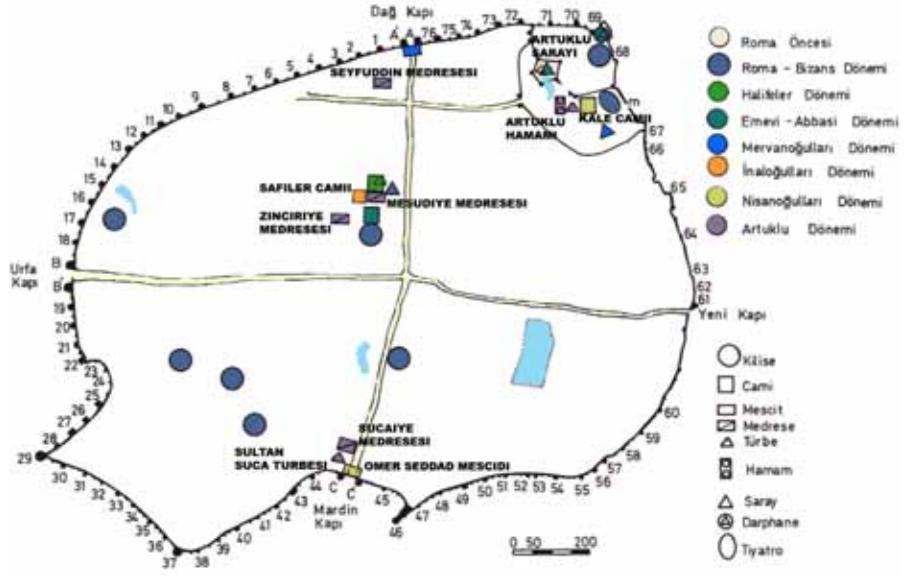
Dokuzuncu ile Onuncu burçlarda yer alan kitabede, "Adil hükümdar sultan Osman oğlu Hasan Bahadır -Tanrı mülkünü sürekli kılsın - tarafından 861 (M 1456-1457) senesinde bu yenilenmenin yapımı emredilmiştir" yazılıdır (Parla, 1990, 195).

Urfa Kapısı'nın B' burcunun ön yüzündeki kitabede, "Adil hükümdar sultan Osman oğlu Ali oğlu Hasan - Tanrı mülkünü ve sultanlığını sürekli kılsın - tarafından 864 (M.1459-1460) yılında yaptırılmıştır" yazılıdır (Parla, 1990, 196-197).

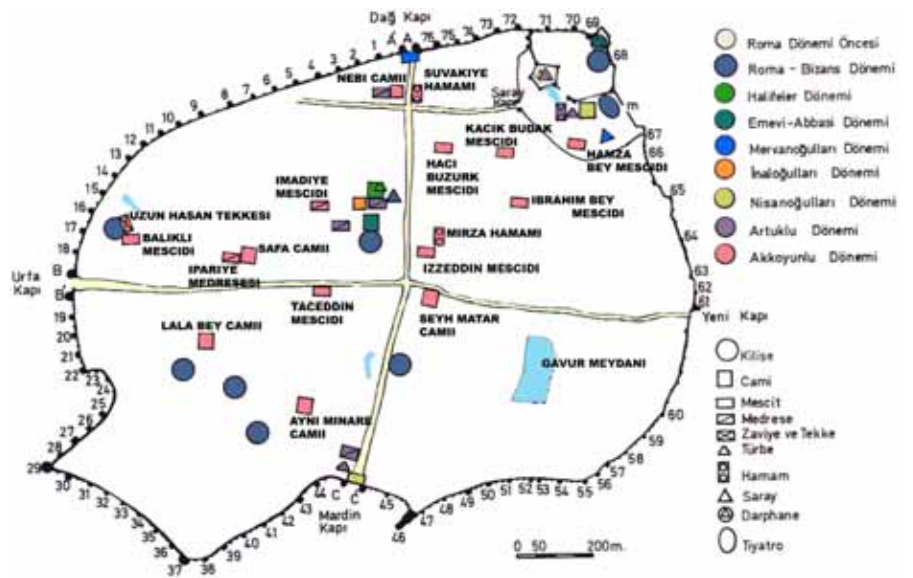
Onikinci burcun doğu yüzündeki kitabede, "Adil hükümdar, güçlü, üstün gelmiş sultan Osman oğlu Ali oğlu Hasan - Allah mülkünü ve sultanlığını sürekli kılsın - tarafından peygamber efendimizin hicretinin 883 (M1478-1479) senesinin Şevvâl ayında yaptırılmıştır" yazılıdır (Parla, 1990, 196-197).

Sur duvarlarının tahkimine önem verdikleri kitabe metinlerinden anlaşılan Akkoyunluların hükümet merkezini Diyarbakır'dan Tebriz'e taşımalarıyla eski önemini yitiren ve idari olarak zayıflayan kent, 1508 yılında Şah İsmail'in eline düşer. Bölge halkının, Şah İsmail'e tabi olmak istemeyerek ayaklanmasını fırsat bilen Osmanlı Sultanı Yavuz Sultan Selim, İran seferine giderken Murad Bey'i Diyarbakır kentini almakla görevlendirir (Yinanç, 1945, 622-623). 1515-1516 yılında kentin alınmasıyla son verilen kısa süreli Safevi döneminde (Uzunçarşılı, 1988, 274) (M 1508-1515) herhangi bir yapının inşa edilip/edilmediği ve surların tahkimine çalışılıp/çalışılmadığı bilinmemektedir (Parla, 2004, 278).

Osmanlı Döneminde, Beylerbeyi ve diğer üst yöneticilerin ikametgahlarına yer bulmak amacıyla Kanuni Sultan Süleyman'ın emriyle iç kale alanı genişletilir. Böylelikle iç kaleye Saray ve Küpeli Kapı'nın da

Çizim 7. Akkoyunlu öncesinde Diyarbakır (Parla, 2004, 277).

Çizim 8. Osmanlı öncesinde Diyarbakır (Parla, 2004, 279).

bulunduğu, 16 burçlu bir bölüm daha eklenerek, kale alanı bir misli daha büyütülür. Saray kapısı üzerindeki kitabede, “Âl-i Osmandan, faziletleri besleyen, cihanın efendisi, İskender rütbeli Süleyman Han zamanında bu kale bina edildi. (Temetü'l bina vü biha) adedi bu kuvvetli binanın tarihi oldu. H. 953 (M. 1526-27)” yazılıdır (Beysanoğlu, 1990, 535). Yukarıdaki satırlarda, Osmanlıların bu duvarları eski temeller üzerinde yeniden yükselttiklerini gösteren birkaç önemli maddi veriye değinildiğinden, konu burada tekrarlanmayacaktır (Çizim 8).

Kitabeler, tarih boyunca Diyarbakır'ın surlarının tahkimine önem verilerek, inşa etkinliklerinin inşaat, yenileme ve onarım biçiminde sürdürüldüğünü göstermektedir. Yirminci yüzyılın başlarında bu olgunun tersine döndüğü görülür. 1930 yılında şehrin hava almasına engel olduğu gerekçesiyle Valilik emriyle surların yıkıtılmasına başlanarak, Dağ Kapı civarındaki bir bölüm yıkılır. Gabriel'in, 1932 yılında Milli Eğitim

Bakanlığı'na verdiği ayrıntılı raporun ardından yıkım durdurulmuştur (Beysanoğlu, 2001, 1035-1037).

kent surlarının 1942 yılında korumaya alınmasının ardından, surların onarımına başlanır. Urfa ve Dağ Kapı onarılarak Hindi Baba Kapısı açılır, Dağ Kapı civarında yıktırılan surların enkazı temizlenerek arada kalan, altı cepheli burç onarılır. Urfa Kapı'nın iki kapısı arasına 1944 yılında, daha yüksek üçüncü bir kapı açılır. Mardin Kapı'nın doğusundaki Keçi Burcu 1952-54 arasında restore edilir (Beysanoğlu, 2001, 1114). Dağ Kapı'nın burçları 1986 ve 1988'de, Tek Kapı yanındaki sur duvarları 1987'de, Tek Kapı Burcu 1989'da, Tek Kapı'dan Urfa Kapı'sına kadar olan sur duvarları 1990-91 arasında, Evli Beden Burcu'nun çevresindeki sur duvarları 1992-94'de, Tek Kapı'nın doğu burcu 1995'de, Mardin Kapı ile bu kapının kuzey bölümü 1996-97'de onarılır. Son yıllarda surların onarımı ve çevre düzenlenmesi hız kazanmıştır (Beysanoğlu, 2001, 1115-1116).

Tarihi süreç dikkate alındığında, sur duvarlarının kent dokusunu biçimlendirmedeki etkin rolü, inşa edilen yapıların konumlarından açıkça izlenebilmektedir. Roma ve Bizans döneminin erken tarihli kiliselerinin iç kale ile kentin güney batısındaki sur duvarlarına ve Urfa Kapı yakınına inşa edildikleri görülmektedir. Bizans İmparatoru Heraklius'un 628-629 yılında bugünkü Ulu Cami'nin yerinde yaptırdığı ileri sürülen kilise ile aynı tarihlerde kent yöneticisi olan Meryem isimli hanımın (627-638) Dağ Kapı yakınlarında yaptırdığı kilisenin (Beysanoğlu, 154-155), bu bölgedeki yapılar dikkate alınarak büyük ihtimalle aynı yapı olabileceği düşünülmektedir (Parla, 1990, 122). Bu kilisenin Arap fetihlerinin hemen öncesinde, kent merkezine ve saray yakınına inşa edilmiş olması dikkat çekicidir (**Çizim 4**).

Diyarbakır'ın Araplar tarafından alınışında savaş sırasında ölenler (El-Balâzuri, 1987, 247) Sahabeler Türbesi'nin bulunduğu alana defnedildiklerinden (Berchem und Strzygowski, 1910, 51), iç kalede yer aldığı ileri sürülen Rum Kilisesi'nin, Halifeler döneminde camiye çevrilen ilk yapı olduğu düşünülebilir. Bu savaşta yaralanarak ölen komutanlardan Sa'saa ise, kendi adına yaptırılan caminin (Beysanoğlu, 1963, 202) türbesine gömülmüştür (*Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbekir*, 1302, 32; Yinanç, 1945, 606).

Halife Ebu Muhammed Ali el- Muktefi bi'llâh adına (902-907) Diyarbakır'da kesilmiş altın sikke (İ. Artuk ve C. Artuk, 1971, 121-849), kentte bu tarihte bir darphanenin bulunduğunu göstermektedir. Yapının korunaklı iç kalede bir yerde yer aldığı düşünülmektedir (Parla, 2004, 261).

Emevi Halifesi Hişam'ın, 741-742 yılında yaptırdığı, sonradan yıkılan Dicle Köprüsü'nü Mervanoğlu Nizam üd-devle yeniden yaptırır (Berchem und Strzygowski, 1910, 32, 34).

Nasır-ı Hüsrev'e göre Mervanoğulları döneminde, kentin iki yüz sütunlu bir Ulu Camisi ve bu caminin yakınında çok özenilerek taştan yapılmış bir kilisesi bulunmakta, kentin ortasındaki kaynak suyu ile bahçeler sulanmaktadır (Nasır-ı Hüsrev, 1985, 12-14). Mervanoğulları Dağ Kapı'nın üst katını düzenleyerek mescide dönüştürmüşlerdir.

Diyarbakır Ulu Cami avlusunun batı cephesinde yer alan 1117-18 tarihli Melik Şah oğlu Ebu Şucâ Muhammed'in adının bulunduğu kitabe metninden (Parla, 1990; 219-220), caminin Büyük Selçuklular döneminde yeniden inşa edilmesine yenilendiği anlaşılmaktadır.

Diyarbakır Ulu Camisi'nin 1140-41 tarihli kitabesinden, (Parla, 1990, 221-222) üst kat ve revakların İnaloğulları döneminde (1097-1183) yaptırıldığı anlaşılmaktadır (Parla, 1990, 53). Bu çalışmalar sırasında cami avlusunda Şafilere ait bir bölümün yaptırılmış olabileceği de ileri sürülmektedir (Gabriel, 191). Mardin Kapı'nın batı açıklığının örülmüş bölümü üzerinde bulunan 1145-55 tarihli kitabe, Nisanoğulları döneminde (1142-1183) Hz. Ömer Camisi'nin yaptırıldığını belirtir (Parla, 267-268). Nisanoğlu Ebu'l Kasım Ali'nin, üç kitabesinden biri Ulu Cami avlusunun doğu cephesinin alt katında, diğeri, Kale Camisi Minaresi'nde yer alır (Parla, 225-226). Kale Camisi'ne bitişik mekânın penceresi üzerinde bulunan 1162-63 tarihli üçüncü kitabe ise, vaktiyle kiliseden çevrilen caminin yerine yenisinin inşa edildiğini göstermektedir (Parla, 1990, 214-215).

Mesudiye ve Zinciriye Medreseleri Artuklu eseridir (Sözen, 1970, 104,153). 1208 tarihli çeşme kitabesine göre, günümüze gelmeyen Şücaiye Medresesi de bu dönemde inşa edilmiştir (Sözen, 1972, 189-190). 1156 yılında Diyarbakır'da doğan, 1233 yılında Şam'da ölen bilgin Seyfeddin-i Amidi'ye mal edilen ve 12. yüzyıl sonu 13. yüzyıl başında yaptırılmış olabileceği ileri sürülen Seyfüddin Medresesi, günümüze gelemeyen bir diğer Artuklu yapısıdır (Sözen, 1972, 187). İç Kale'de Viran-Kal'a denilen tepede bulunan sarayın inşası ve su kaynağının, tonoz örtülü büyük bir havuz içerisin alınması, Artuklu dönemine tarihlenmektedir (Sözen, 1971, 226). 1223-1224 tarihli kitabe metni günümüze gelemeyen Ambar Çayı köprüsünün de Artuklular tarafından yaptırıldığını göstermektedir (Parla, 1990, 247-248).

Anadolu Selçuklu döneminde Nebi Camisi yakınında Şafilere için günümüze gelmeyen bir caminin yaptırılmış olabileceği ileri sürülmektedir (Sözen, 1971, 43-47).

1334-1335 yılları arasında yaptırıldığı söylenen İskender Paşa ile Ulu Cami Mahalleleri arasında bulunan günümüze gelemeyen İmadiye Mescidi ile aynı adla anılan mahallede yer alan günümüze gelemeyen Hüsameddin Camisi, Mardin Artukluları döneminde (1298-1393) inşa edilmişlerdir (Beysanoğlu, 1963, 202-203).

Ulu Cami'nin Şafilere bölümünde yer alan 1469-1470 tarihli kitabe (Parla, 1990, 237-238), ilkin İnaloğulları döneminde yapıldığı kabul edilen bu caminin, Akkoyunlu döneminde yenilendiğini göstermektedir (Parla, 1990, 69). Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, bugünkü Hindi Baba Kapısı'nın güneyindeki kaynak suyu civarına Balıklı Mescid'i inşa ettirmiştir (Beysanoğlu, 1963, 203). Aynı Minare (Hoca Ahmet), Safa, Şeyh Matar (Kasım Padişah), Şeyh Yusuf, Lala Bey ve Nebi Camisi, Hamza Bey, İbrahim, İzzeddin, Taceddin, Kaçık Budak ve Hacı Büzürk Mescidi gibi pek çok cami ve mescit, Akkoyunlu döneminde inşa edilmiştir (Sözen, 1971, 52-55). Muslihiddin Lâri Medresesi (İpariye) (Sözen, 1970, 151-153) ile Uzun Hasan ve İpariye Tekkesi'nin Uzun Hasan tarafından yaptırıldığı (Beysanoğlu, 1990, 466) ileri sürülmektedir. Kuyumcular çarşısı yakınındaki Mirza Hamamı ile Dağ Kapı yakınındaki Sunakiye Hamamı günümüze gelemeyen Akkoyunlu dönemi hamamlarındandır. Akkoyunlu öncesinde küçük ölçekli mahalle oluşumuna rastlanmayan kentte Akkoyunlularla birlikte mescit, zaviye ve camilerin etrafında aynı adla anılan mahallelerin kurulduğu görülür (Parla, 1990, 134; 2004, 281).

Bıyıklı Mehmet Paşa'nın banisi olduğu Fatih Camisi ile İç Kale'de inşa ettirdiği hükümet binası Osmanlı döneminin ilk yapılarıdır (Beysanoğlu, 1990, 520-525). Kanuni Sultan Süleyman döneminde 27 gözlü bir su

kemeriyle 9 ve 10. burçlar arasından kente Hamravat suyu getirilmiştir (Beysanoğlu, 1990, 542). Yine bu dönemde Deva, Çardak, Küçük, Paşa, Melek Ahmet Paşa ve Vahap Ağa Hamamları (Beysanoğlu, 1990, 550-551, 580, 618, 651-656) ile Deliller, Hasan Paşa, Çifte, Eğiller, Ketenciler, Salos, Vakıf, Pamukçular, İpekoğlu, Abacılar ve Kilimciler Hanları inşa edilmiştir (Beysanoğlu, 1990, 547, 598, 657).

Kentin çarşısı ve pazarları, Dağ Kapı - Mardin Kapı'yı birleştiren kuzey-güney hattındaki yol boyunca sıralanmaktadır. Doğu-batı hattındaki Melek Ahmet Caddesi'nin iki yanında (Urfa Kapı'dan Ulu Cami önlerine kadar) karşılıklı çarşı ve pazarlar bulunmaktadır. Söz konusu yollar kent içi ve dışı yollarıyla da bağlantılı olduklarından çağlar boyunca işlevlerini sürdürerek varlıklarını korumuşlardır. Buğday Pazarı, Sipahi Pazarı gibi çarşı, pazar ve hanların yer aldığı günümüz ticari dokusunun Bizans döneminden itibaren varlığını koruduğu, Ulu Cami'nin doğusunda bulunan meydanın ise, muhtemelen Roma dönemi forumunun üzerinde yer aldığı düşünülebilir (Parla, 2004, 280).

Tebriz-Halep yolu üzerinde yer alan ve 13. ile 14. yüzyıllar arasına tarihlenen hanlar (Ünal, 1975, 117), Anadolu'nun Suriye ve İran ile ticari bağı gösterirler. Öte yandan, Bizans döneminden itibaren varlığını sürdüren çarşı kısmı ile, Meryem Ana Kilisesi'nin bulunduğu güneybatı kısımdaki kiliseler arasında kalan bölümlerle, Hasırlı Mahallesi'nin ızgara planı, Diyarbakır'ın bu kesimlerde eski dokusunu koruduğunu göstermektedir. Kentin iki ana yolu haricindeki yollarının kent merkezinden semt içlerine gidildikçe konutlarla biten çıkmaz yollara dönüştüklerine sıkça rastlanmaktadır (Parla, 1990, 131; 2004, 282).

SONUÇ YERİNE

Sonuç olarak, Hurrilerin surla çevrili küçük kentinin, Konstantius döneminde 330-377 yılları arasında bugünkü sınırlarına sahip olacak biçimde genişletilerek yeni bir sur içerisine alındığı, sırasıyla Valentianus ve Justinianus'un da onarttıkları kent surunun tahkiminin uzun sürerek Anastasius döneminde (6. yüzyıl) tamamlanabildiği ileri sürülebilir.

Öte yandan, kitabe metinleri ile inşa teknikleri ve burçlar üzerinde yer alan bezemeler, güneybatıdaki 22. burçla Mardin Kapı arasındaki sur bölümünün Büyük Selçuklu ve Artuklular tarafından ilave edildiğini düşündürmektedir. Artuklu emirlerinin ayrıca, İç Kale alanını ikiye ayıran bir duvarla küçülterek, sarayı korumak amacıyla höyük üzerine beşgen planlı küçük bir de kale inşa ettirdikleri bilinmektedir. Osmanlıların 16. yüzyılda muhtemelen Hurri kentini çevreleyen eski temeller üzerinde yükselttikleri sur duvarlarıyla İç Kale'yi büyütme suretiyle tahkim etmekle yetindikleri anlaşılmaktadır.

İç Kale dışındaki kiliselerin, erken dönemde merkez ve çevresindeki yoğun dokunun dışına ve sur duvarlarına yakın inşa edildikleri görülmektedir. Kentin dış mahallelerinin tercih edilmesinde eski kent dokusunun yoğunluğu kadar, sosyal etmenler de rol oynamış olmalıdır. Hıristiyan yapılarının merkeze taşınması ancak 7. yüzyılda, bugünkü Ulu Cami'nin bulunduğu bölgeye inşa edilen kiliseyle gerçekleşebilmiştir. İç Kale'de yer alan erken tarihli kiliselerin de halktan çok, bu bölgeyi kullanan yönetici sınıfa hitap ettiği açıktır.

Bizans döneminin duvarla birbirinden ayrılmış iki büyük bölümlü ve iç kaleli kenti, Arapların Diyarbakır'ı aldıkları 638 yılından sonra uzunca bir süre iki ana yola bağlı dokusunu korumuştur. Kentin İslam dünyası ile

tanışmasının hemen ardından merkez bölgeye yaptırılan Sa'saa Camisi ile İslami donatılar kentte yerlerini almaya başlarlar. Onbirinci yüzyılda var olduğu bilindiği halde kesin inşa tarihi ve banisi bilinmeyen Ulu Cami'nin, kentin merkezine yapılması, inşa ettirenlerin siyasi tercihini ortaya koymaktadır. Onbirinci yüzyılda Dağ Kapı, onikinci yüzyılda Mardin Kapı'nın mescide dönüştürülmelerinde de siyasi bir takım etmenler rol oynamış olmalıdır.

Mervanoğulları, İnalğulları, Artuklu ve Osmanlı saraylarının iç kalede bulunuşu, bu bölgenin tarih boyunca yönetim merkezi olma kimliğini koruduğunu göstermektedir.

Diyarbakır, medreselerle Artuklu döneminde tanışır. İlk kuruluşu Halifeler dönemine dayandırılan şehit mezarlarının dışında, İnal ve Nisanoğulları döneminde olduğu gibi, Artuklular zamanında da türbe yapılmamıştır. Artuklular, İç Kale'deki saraylarının ve askeri birliklerin emniyeti için bu alanı küçülterek kontrol altına almışlardır. Kurdukları halı atölyeleri ve şehirlerarası yollar üzerine inşa ettikleri köprülerle ticari faaliyetleri canlandırdıkları görülmektedir (Ritter, 1844, 36). Artuklu döneminde kentin, eski dokusunu büyük ölçüde koruduğu söylenebilir.

Akkoyunlularla birlikte inşa edilen tekke, zaviye, tarikat yapıları, cami ve mescitlerin etrafında küçük ölçekli mahalleler oluşmuştur. Bu mahallelerde yaşayarak merkezi bölgeden kendini soyutlayan Türkmenlerin başlangıçta merkezle ilişkileri çarşı, pazar ihtiyaçlarıyla sınırlıdır. İç Kale'deki Sahabeler Türbesi dışında, ilk kez yine bu dönemde cami avlularına bani türbelerinin yapıldığına tanık olunur. Bu dönemde kentin kuzeybatı kesiminde, sur duvarlarına yakın kısımlarda yapılaşma artar. Konstantius döneminde başlayan sur duvarlarının tahkimine yönelik faaliyetlerin 16. yüzyıl ortalarına kadar sürdüğü, Artuklu dönemi sonuna kadar kent merkezi önemliken, Artuklu sonrasında, özellikle Akkoyunlu ve Osmanlı dönemlerinde merkezin çarşı, pazar alanı olma dışında önemini yitirdiği, dini amaçlı işlevlerin merkez ve dışında kurulan cami ve mescitlerin çevresinde gerçekleştirilmeye başlandığı görülmektedir.

KAYNAKÇA

- AKARCA, A. (1987) *Şehir ve Savunması*, Ankara.
- AMMIANUS MARCELLINUS (1963) *The History*, tr. J. C. Rolfe, London.
- ANONİM (1302) *Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbakır*, Diyarbakır.
- ANONİM (1318) *Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbakır*, Diyarbakır.
- ANONİM (1319) *Salnâme-i Vilâyet-i Diyarbakır*, Diyarbakır.
- ARSLAN, R. (1999) Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konumu, *Diyarbakır: Müze Şehir*, derleyen: S. Özpallabıyıklar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 81-107.
- BAKIRER, Ö., (2004) Building Inscriptions on the City Walls of Diyarbakır, yayınlanmamış makale.
- BELL, G. L. (1911) *Amurath to Amurath*, London.
- BERCHEM, M. und J. STRZYGOWSKI (1910) *Amida*, Heidelberg.
- BERCHEM, M. (1911) *Arabische Inschriften aus Armenien und Diarbekir*, Berlin.

- BEYSANOĞLU, Ş. (1963) *Bütün Cepheleriyle Diyarbakır*, İstanbul.
- BEYSANOĞLU, Ş. (1987) *Anıtlar ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi*, Ankara.
- BEYSANOĞLU, Ş. (1990) *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi, Akkoyunlu'lardan Cumhuriyete Kadar*, Ankara.
- BEYSANOĞLU, Ş. (2001) *Anıtları ve Kitâbeleri ile Diyarbakır Tarihi, Cumhuriyet Dönemi*, Ankara.
- BOSWORTH, C. E. (1980) *İslam Devletleri Tarihi*, çev. E. Merçil-M. İpşirli, İstanbul.
- CAHEN, C. (1935) Le Diyâr Bakr au temps des premiers Urtukides, *Journal Asiatique*, (227) 219-276.
- CETE, H. (1993) *Ancient Coins: The Roman World*, İstanbul.
- DARKOT, B. (1945) Diyarbekir, *İslâm Ansiklopedisi*, (3) 602-603.
- DEĞERTEKİN, H. (1999) Diyarbakır Surlarının Bugünkü Durumu, *Diyarbakır: Müze Şehir*, der.: S. Özpalabıyıklar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 179-193.
- DOLAPÖNÜ, H. (1956-58) Hıristiyanlığın Amid (Diyarbekir)e Yayılışı, *Kara-Amid*, (2-4) 347-350.
- EBU'L FEREC, G. (1987) *Abu'l-Farac Tarihi*, çev. E. A. W. Budge-Ö.R. Doğrul, Ankara.
- EGLİ, A. E. (1957) *Şehirciliğin ve Memleket Planlamasının Esasları*, Ankara.
- EL-BELÂZURÎ (1987) *Fütûhu'l Büldan*, çev. M. Fayda, Ankara.
- EVLİYA ÇELEBİ (1314) *Seyahatnâme*, çev. A. Cevdet, İstanbul.
- GABRIEL, A. (1940) *Voyages Archæologiques dans la Turquie Orientale*, Paris.
- GARDEN, R. J. (1967) Description of Diarbekr, *Journal of the Royal Geographical Society*, (37) 182-193.
- GIBBON, E. (1987) *Roma İmparatorluğunun Gerileyiş Tarihi*, çev. A. Baltacıgil, İstanbul.
- GROUSSET, R. (1947) *Histoire de l'Arménie des Origines a 1071*, Paris.
- GÜNKUT, B. (1937) *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır.
- HILLENBRAND, C. (1981) The Establishment of Artuqid Power in Diyâr Bakr in the Twelfth Century, *Studia Islamica*, (13-13) 129-153.
- HONIGMANN, E. (1970) *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, çev. F. Işıltan, İstanbul.
- İBN AL-ARZAQ AL-FARIQI (1959) *Tarikh al-Fariqi*, Cairo.
- İLHAN, M. M. (1989) Studies in the Medieval History of Diyarbekr Province: Some notes on the sources and literature, *Bellekten*, (LIII: 20) 199-236.
- KONYAR, B. (1936) *Diyarbakır Tarihi I*, Ankara.
- KONYAR, B. (1936) *Diyarbakır Kitabeleri II*, Ankara.
- MAR-YEŞHUA, (1958) *Vakaayi' Nâme*, İstanbul.

- MAZAHERİ, A. (1972) *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, çev. B. Üçok, İstanbul.
- MOLTKE, H. (1877) *Zustaende und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835 bis 1839*, Berlin.
- NASIR-I HÜSREV (1985) *Sefernâme*, çev. A. Terzi, İstanbul.
- NİZAMEDDİN ŞAMİ (1949) *Zafernâme*, Ankara.
- OSTROGORSKY, G. (1981) *Bizans Devleti Tarihi*, çev. F. Işıltan, Ankara.
- PARLA, C. (1990) *Türk-İslam Şehri Olarak Diyarbakır*, yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- PARLA, C. (2004) *Osmanlı Öncesinde Diyarbakır: Kente Hakim Olanlar ve Bıraktıkları Fiziksel İzler, 1. Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu, (20-22 Mayıs 2004)*, TC Diyarbakır Valiliği, Diyarbakır, 247-283.
- PROCOPIUS (1961) *Buildings*, çev. H. B. Dewing, London.
- RICH, J. ve A.W. HADRILL (2000) *Antik Dünyada Kırsal ve Kent*, çev. L. Özgenel, İstanbul.
- RITTER, C. (1844) *Die Erdkunde des Halbinsellandess Klein-Asien XI.*, Berlin.
- SEVİM, A.-Y. YÜCEL (1989) *Türkiye Tarihi, Fetih, Selçuklu ve Beylikler Dönemi*, Ankara.
- SOURDEL-THOMINE, J. (1963) *Diyar Bakır, Monuments, Encyclopaedia of Islam, (II) 346-347.*
- SÖZEN, M. (1970) *Anadolu Medreseleri: Selçuklu ve Beylikler Devri I*, İstanbul.
- SÖZEN, M. (1971) *Diyarbakır'da Türk Mimarisi*, İstanbul.
- SÖZEN, M. (1972) *Anadolu Medreseleri. Selçuklu ve Beylikler Devri II*, İstanbul.
- SÜMER, F. (1967) *Kara Koyunlular I*, Ankara.
- ŞEMSEDDİN SAMİ (1308) *Kamus-ül A'lâm*, İstanbul.
- TUNCER, O. C. (2002) *Diyarbakır Kiliseleri*, Ankara.
- TURAN, O. (1973) *Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul.
- TURAN, O. (1984) *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul.
- UNGER, E. (1928) *Amida, Reallexikon der Assyriologie, (I) 94-95.*
- UZUNÇARŞILI, İ. H. (1988) *Osmanlı Tarihi, (I-III)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- ÜNAL, R. H. (1975) *Notes sur l'ancien réseau routier entiere Malatya et Diyarbakır, Fifth International Congress of Turkish Art, 881-889.*
- YALÇIN, O. (1981) *Diyarbakır*, İstanbul.
- YILMAZÇELİK, İ. (1999) *Osmanlı Hakimiyeti Süresince Diyarbekir Şehrinde Mahallelerin Tarihi ve Fiziki Gelişiminin Seyri, Diyarbakır: Müze Şehir*, der.: S. Özpallabıyıklar, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 195-210.
- YİNANÇ, M. (1945) *Diyarbekir, İslam Ansiklopedisi, (3) 601-626.*

Received: 03.01.2005

Key Words: City History; City Walls; Amida; Inscriptions; City Gates; Inner Fortress; Citadels; Fortresses; Fortress Towers.

DİYARBAKIR CITY WALLS AND HISTORY OF THE CITY

Until the years of domination by the Ottomans, Diyarbakır frequently fell under the possession of various rulers either as a result of wars or, at least, through various treaties. The inscriptions on the walls and towers of the city indicate that the new rulers of the city, tried to fortify the walls immediately after their conquest. In the light of the present information derived from the historic city walls and its inscriptions, history of the city and the role of its various rulers who reshaped it may be revealed. This article aims to show that interpretation of inscriptions helps one see how the walls and the inner city structure was transformed from earlier times until the mid-sixteenth century.

The continuous change of possession of the city throughout history, offers us 63 inscriptions. Six of them belong to the Byzantium era; four of them are in Greek and one is in Latin language. All others are adhered to the Islamic period. As some of these inscriptions are illegible due to erasure, 43 of them were taken up and reassessed in this article.

In the pre-Roman period, we only know that *Hurris* dwelled in the region about 2000 B.C. and the city was enclosed within walls. In the ninth century B.C., it is only known that the city was the capital of the *Bit Zamani* tribe and during this period, the older walls were repaired. As we find limited amount of inscriptions which prove to be insufficient to explore pre-Byzantine and Byzantine eras, this period should be depicted by only two early Roman findings: the coin with the inscription "Amida" on it dated 222-235 A.D. is in the Museum of Kaiserlichen at the Academy of Petersburg and the second one is based on the depiction of Ammianus Marcellinus who was present in the city in the year 359.

Gabriel writes that the western boundaries of the *Hurri* city was surrounded by walls from the *Dağ Kapı* (Mountain Gate) to the *Keçi Burcu* (Goat Tower) and the city was enlarged initially around the year 330. After the year 363, the western walls were removed in order to further widen the city westbound, which was then enclosed within newly built walls. The majority of researchers agree on the restitution based on the substantial repair work carried out by Valentinian, in accordance with the inscription located over the *Dağ Kapı* gate. On this inscription his and two other rulers' names are mentioned, along with the information regarding a treaty signed in the year 363. There was a related expansion of the city between the years 367-375 for the second time. A treaty signed by the Byzantine Emperor Jovianus shows that Diyarbakır was left to Byzantium but the Persians were ruling Nusaybin. Therefore, it seems that the borders of the Byzantine Empire were under change in a considerably short period. Following this treaty, some of the Nusaybin residents were resettled in the newly established district of Diyarbakır, but the majority of them resettled in the city of "Nisibeos" outside Diyarbakır, which is also enclosed with walls. This development indicated that a small population of Nusaybin immigrants did not require the further enlargement of Diyarbakır. As restitution works carried out in accordance with the city borders and the population regarding the fourth century shows, this subject should be reassessed. The present day city walls define an area of 145,6 hectares; which gives us the population of 20,000 inhabitants, but in a double congested area. The population estimation of 120,000 inhabitants living within today's city limits according to some accounts, would have actually brought a far more

densely populated city; which proves to be a hint for the actual expansion of the city in the related period.

The road following the east-west axis through the gate opened in the inner fortress wall during the Ottoman period, strongly indicates that the oldest city road in this direction did exist in the same location. Within the city and on this road lie two buildings, which indicate that the same road was used during the Artuklu times as well. One of them is the Artuklu *Seyfeddin Madrasa* from the thirteenth century, and the other is the *Akkoyunlu Nabi Mosque* from the fifteenth century. Possibly, this is the oldest road still existing which stretches to other cities nearby.

On the other hand, the walls take an efficient role to reveal the location of various buildings within the city. The Roman and Byzantine churches which were built at the inner citadel along the southwest walls and near *Urfa Kapı* owe their location in the outer districts to the high population density within the inner city, along with other the social conveniences. The Christian buildings were initially located in the core area during the reign of the Byzantine Emperor Heraclius, who built a church in 628-629 where the Great Mosque (*Ulu Cami*) is now located.

It is not known when and how the *Ulu Cami* was built. Its name appears for the first time in the historic documents from the eleventh Century. According to its inscriptions, when the courtyard arcades were under construction during the *İnaloğulları* and *Nisanoğulları* period, a mosque had been built there for *Shafis*. On the western façade inscription (1117-18) of the *Ulu Cami*, it is mentioned that the mosque was completely renovated during the Great Seljuk era. The earlier churches in the core area were built obviously for the convenience of the administrators who lived there.

Arabs killed during the battle to conquer Diyarbakır were buried in a field adjacent to *Kale Camisi* Mosque of today, and it is presumed that the first church to be converted into a mosque was this building. There are three inscriptions on the walls of the *Kale Mosque*. The one located on the minaret explains that the minaret was built by the *Nisanoğulları*, and the one on the window of the tomb depicts that, again during the *Nisanoğulları* period in the years 1162-63, the church was converted into a mosque. Following that the *Kale Mosque* was built there to replace this converted mosque. The commander *Sa'saa* was fatally wounded at the battlefield and was buried at a spot where another mosque bearing his name had been erected. This mosque is assumed to be the first mosque built in the city. Except for these tombs of martyrs, which date back to the period of caliphs, no other similar tombs were established in the city until the Great Seljuk era. However, the coin dated between the years of 902-907 indicates existence of a mint in the city.

During the *Artuklu* period, the city were introduced with *madrassa* buildings for the first time. The two of the four *madrassas* are in the centre, close to the *Ulu Cami* mosque. The *Artuklu* administration also built a courthouse within the inner fortress, two small mosques (*mesjids*), and a bridge over the *Ambar* River outside the city. For the period of the Great Seljuk, another mosque near the *Nebi Mosque* is believed to be built for the *Shafis* but it did not survive until today.

The city flourished with convents during the *Akkoyunlu* ruler *Uzun Hasan*, and he built two *mesjids* and a *madrassa*. Besides, during the period of the *Akkoyunlu* reign, six 'great' and six small mosques were

built. In addition to these monumental works, a civic centre, a market place and a *hammam* near *Dağ Kapı* were also constructed. Before the *Akkoyunlu* conquest, districts and quarters with small-scale were not known at all. However, during this period, around convents, mesjids and mosques, some new quarters were established bearing the name of these prominent buildings. Also in the quarters of the city where trade dominated eventually, *hammams* and small mosques were built.

As from the Ottoman period, greater number of mosques, mesjids, inns and *hammams* were constructed in the centre and on the peripheries of the city, than the total built during the previous periods. The most prominent of these Ottoman buildings with their greater scale, are the *Deliller Han* in the centre and the *Hasan Paşa Han* near *Mardin Kapı*.

In conclusion, the small city of *Hurri* surrounded by walls was developed and enlarged by the Byzantine Emperor Constantius who enclosed the city with newer walls during the years 330-377. The southwestern walls can be dated to the periods of the Great Seljuk and the Artuklu, based on the information through existing inscriptions and the periodization of construction techniques. Artuklu rulers had also built an inner fortress inside the inner walls for further fortification purposes. While the central city was prominent during the seventh century until the end of the Artuklu period, it lost its attraction relatively during the following centuries, and more mosques, *hammams* and other amenity buildings flourished on the peripheries of the city during the *Akkoyunlu* period, and in particular the Ottoman period.